

Refugia na peryferiach. Pałace w Słobitach i Birżach jako przykłady architektury rodów kalwińskich*

Hubert L. BAUMANN

Institut Historii Sztuki, Uniwersytet Gdański

<https://orcid.org/0000-0002-2062-2363>

ABSTRAKT Artykuł jest zestawieniem i analizą porównawczą XVII-wiecznych pałaców Dohnów w Słobitach (niem. Schlobitten) oraz Radziwiłłów w Birżach (ob. Birżai na Litwie) jako przykładów rezydencji dwóch kalwińskich rodzin szlacheckich Prus Książęcych i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Autor ukazuje wpływ traktatu hugenota Jacques'a Perreta *Des fortifications* na formę i funkcję obu założen: zwraca uwagę na korelacje w układzie przestrzeni i bryły. Na podstawie źródeł archiwalnych i badań porównawczych artykuł dowodzi, że wyznanie kalwińskie miało wpływ na architekturę i było manifestem tożsamości religijnej i społecznej. Studium jest przyczynkiem do badań na dziedzictwie protestanckiej architektury świeckiej, w szczególności na pograniczach politycznych Rzeczypospolitej i Prus.

SŁOWA-KLUCZE Słobity (Schlobitten), Birże (Birżai), zu Dohna, Radziwiłłowie, protestantyzm, architektura kalwińska, pałac, architektura rezydencjonalna XVII w., Prusy Książęce, Wielkie Księstwo Litewskie, Jacques Androuet du Cerceau, Jacques Perret, Constantin Tencalla, Jan Ulrich

ABSTRACT A Sanctuary in the Peripheries. Palaces in Słobity and Birże as Examples of Calvinist Families' Architecture. The article contains a juxtaposition and comparative analysis of the 17th-century palaces of the zu Dohna family in Słobity (German: Schlobitten) and the Radziwiłł family in Birże (now Birżai in Lithuania) as examples of residences of two Calvinist gentry families from Ducal Prussia and the Grand Duchy of Lithuania. The author shows the influence of the treatise *Des fortifications et artifices* by the Huguenot author Jacques Perret on the form and function of both complexes, pointing to correlations in the arrangement of space and structure. On the basis of archival sources and comparative research, the author argues that the architecture of both complexes was influenced by the owners' Calvinist denomination and was a manifestation of their religious and social identity. The study contributes to research on the heritage of Protestant secular architecture, particularly in the political borderlands between Prussia and the Commonwealth of Poland and Lithuania.

KEYWORDS Słobity (Schlobitten), Birże (Birżai), zu Dohna family, Radziwiłł family, Protestantism, Calvinist architecture, palace, 17th-century palatial architecture, Ducal Prussia, Grand Duchy of Lithuania, Jacques Androuet du Cerceau, Jacques Perret, Constantin Tencalla, Jan Ulrich

PAŁAC Dohnów w Słobitach, położonych około 25 km na wschód od Elbląga, jest jednym z najważniejszych pomników architektury dawnych Prus Wschodnich. Do czasu opuszczenia przez ostatniego właściciela i pożaru w 1945 r. pałac był nie tylko rezydencją słobickiej linii rodu zu Dohna, lecz także symbolicznym sercem wszystkich pruskich gałęzi tego wpływowego rodu. Jego ruiny są symbolem minionej epoki, a ich materialna degradacja postępuje odwrotnie proporcjonalnie do wzrostu zainteresowania badaczy.

Pierwszy pałac w Słobitach, ufundowany i zaprojektowany przez Abrahama zu Dohna, był bezprecedensowym rozwiązaniem w Prusach Książęcych i jednym z nielicznych tego typu. Jego projekt opierał się na założeniach i traktatach hugenockich teoretyków architektury, które z Zachodu sprowadzili kalwińscy Dohnowie. Badania nad architekturą początku XVII w. wskazują, że najbliższy mu formalnie i geograficznie obiekt znajduje się na terenie dzisiejszej Litwy, w Birżach – siedzibie kalwińskiej gałęzi Radziwiłłów. O ile historia birżańskich książąt została szeroko zbadana w kontekście ich dziedzictwa kulturowego, o tyle nie podjęto dotychczas próby spojrzenia na nią w kontekście wyznaniowym. Podobieństwa formalne pomiędzy Słobitami i Birżami skłaniają do zastanowienia się nad rolą kalwinizmu w kształtowaniu wpływów artystycznych.

Rozległe obszary dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego wchodziły niegdyś w skład dóbr należących do rodu zu Dohna. Choć nie jest on obcy historykom, zwłaszcza regionalistom, jego rola w dziejach Prus pozostaje w polskiej literaturze naukowej

wciąż słabo rozpoznana. Z tego względu konieczne jest choćby szkicowe omówienie początków rodu zu Dohna, który – w przeciwieństwie do Radziwiłłów – nie doczekał się w Polsce porównywalnego zainteresowania badawczego.

RÓD ZU DOHNA

Pierwszym udokumentowanym protoplastą rodu zu Dohna¹ był – wymieniany w źródłach w 1127 r. – Heinrich von Rotau², właściciel hrabstwa Dohna (dawniej Donin) w Dolnej Saksonii. Ziemie te były we władaniu jego potomnych do 1402 r., kiedy utracili je w wyniku tzw. waśni Dohnów³. Stamtąd przybył wraz ze swoimi braćmi Stanislaus (ok. 1433–1504), uczestniczący w bitwie pod Chojnicami (1454), który za wierność i dobrą służbę otrzymał w 1469 r. od Wielkiego Mistrza Zakonu Heinricha IV Reuss von Plauena wieś Wilczęta (niem. Deutschendorf), Karwity (niem. Karwitten) i Karwiny (niem. Karwinden) na prawie magdeburskim oraz – co nie pozostało bez znaczenia – został zwolniony ze służby rycerskiej do końca życia⁴.

Po sekularyzacji zakonu w 1525 r. syn Stanislausa Peter zu Dohna (1483–1553) powiększył rodzinny majątek. Od księcia Albrechta Hohenzollerna otrzymał liczne wsie, w tym właśnie Słobity. Peter, który jeszcze w czasach wojny z Polską wślawił się jako sprawny dowódca⁵, doskonale zarządzał także powierzonymi mu obowiązkami administracyjnymi – od 1525 r. pełnił funkcję starosty w Morągu. On i jego następcy cieszyli się przychylnością Hohenzollernów, którzy obdarzyli ich licznymi przywilejami. Widzieli w Dohnach narzędzie kontroli nad rycerstwem i drobną szlachcią⁶.

* Niniejszy artykuł powstał na podstawie badań przeprowadzonych w ramach przygotowywania dysertacji doktorskiej *Fundacje linii słobickiej rodu zu Dohna w Prusach w okresie nowożytnym*, obronionej na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego w 2024 r.

1. W opracowaniach, zwłaszcza dotyczących historii rodu do XVII w., występuje wymiennie zapis „von Dohna”.

2. Występujący także jako Röda lub von Rotov; zob. *Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg. Erster Theil (962–1357)*, red. Paul Kehr (Halle: Druck und Verlag von Otto Hendel, 1899), s. 79–80.

3. Spór, tzw. Dohna-Fehde, miał miejsce w latach 1385–1402 pomiędzy Dohnami a Hansem von Körbitz i margrafem miśnieńskim Wilhelmem I. Zob. Kurt Andermann, „Adelsfehde zwischen Recht und Unrecht. Das Beispiel der Dohna-Fehde”, w: *Die Familie von Bünau. Adels Herrschaften in Sachsen und Böhmen vom Mittelalter bis zur Neuzeit*, red. Matthias Schattkovsky (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2008), s. 151–166.

4. Lothar zu Dohna, *Die Dohnas und ihre Häuser. Profil einer europäischen Adelsfamilie*, t. 2 (Göttingen: Wallstein Verlag GmbH, 2013), s. 182–183.

5. W 1520 r. stał na czele oddziałów broniących Braniewa przed wojskami dowodzonymi przez przyszłego teścia Achacego Czemę, którego córkę Katarzynę (ok. 1513–1558) poślubił w 1532 r. Zob. *ibid.*, s. 189–191.

6. Zarówno Dohnowie, jak i m.in. Schliebenowie stali się dzięki temu podstawą słynnej pruskiej klasy junkrów. Obdarzony szacunkiem księcia Albrechta, Dohna reprezentował

W 1519 r., w drodze powrotnej z pielgrzymki do Santiago de Compostela, Peter Dohna odwiedził Wittenbergę, gdzie słuchał kazań Martina Lutera, które skłoniły go do zmiany wyznania na ewangelickie⁷.

Spośród synów Petera najistotniejszymi dla niego były rozważania sędziwego Achatiusa (1533–1601), ojciec Abrahama, oraz Fabiana (1550–1621)⁸ – pionier i propagator wyznania reformowanego w księstwie w Prusach. Pierwszy działał głównie na terenie Prus, gdzie już jako dziewiętnastoletni młodzieniec po śmierci rodziców musiał pełnić nadzór zarówno nad majątkiem rodzinnym, jak i nad licznym młodszym rodzeństwem. W późniejszych latach pozostawał na służbie u Jerzego Fryderyka Hohenzollerna, opiekuna księcia pruskiego Albrechta Fryderyka. Achatius – jako przedstawiciel kształtującej się elity skupionej wokół dworu – pełnił rolę mediatora pomiędzy Hohenzollernami a buntującymi się stanami pruskimi⁹. Przede wszystkim zrezygnował z korzystnej koniunktury panującej w Prusach w ostatniej ćwierci XVI w. i umiejętnie łączył działalność na posadach administracyjnych z zarządzaniem rodzinną gospodarką rolną, znacznie powiększając rodowe dobra. Wzniósł przy tym liczne rezydencje (m.in. tzw. zameczek Dohnów w Morągu,

pierwsze domy w Słobitach i Karwinach, rezydencja w Królewcu) i kościoły (m.in. w Słobitach, Młynarskiej Woli i Nowicy). Fundusze i koneksje pozwoliły mu na zapewnienie – zapewne przy wsparciu bezdzietnego brata Fabiana – zagranicznych studiów i kawalerskich podróży dla swoich synów.

Bardzo istotny dla późniejszej postawy synów Achatiusa jest fakt, że był gorliwym protestantem. Zarówno on, jak i jego małżonka Barbara von Wernsdorff (1547–1607) – oboje wyznania luterańskiego – przestrzegali swoich synów przed zgubą nauką Kalwina. Jednak ojciec od czasu, gdy w 1590 r. paraliż odebrał mu władzę w nogach, miał w kwestiach wyznania zdecydowanie mniejszy wpływ na potomstwo niż jego brat Fabian, podróżujący i odnoszący sukcesy w polityce międzynarodowej. Prawdopodobnie do swojej śmierci w 1601 r. nie był w pełni świadomy, że pod wpływem stryja wszyscy bracia przyjęli kalwinizm. Był to kolejny przełom religijny Dohnów¹⁰.

Fabian, najmłodszy syn Petera, odegrał kluczową rolę nie tylko w dziejach rodu Dohnów, lecz także w historii protestanckiej Europy¹¹. Tak jak jego ojciec, który zgodnie ze swoimi przekonaniem zwrócił się w stronę reformacji, samodzielnie i świadomie podjął on decyzję

swojego zwierzchnika w czasie misji do Turynii w 1535 r., a w podpisanym w 1542 r. dokumencie *Regimentsnotel* – swoistej konstytucji nowo utworzonego księstwa – podpis morąskiego starosty zajmuje pierwsze miejsce wśród przedstawicieli szlachty, zaraz po biskupie sambijskim (ibid., s. 185).

7. Jako komendant Braniewa głośno wyrażał poparcie dla nauk Lutera. W mieście tym kazania luterańskie głośzono już w 1524 r. (ibid., s. 184–185).

8. W odróżnieniu od Fabiana (1577–1631), syna Achatiusa, ten określanany jest często jako Fabian I, Fabian Starszy lub Fabian z Blizną (Fabian mit der Schmare) ze względu na charakterystyczną szramę na czole.

9. Dohna, *Die Dohnas und ihre Häuser*, s. 198–203; Christian Krollmann, „Dohna Achatius”, w: *Altpreußische Biographie*, t. 1, red. Christian Krollmann (Königsberg: Gräfe und Unzer, 1941), s. 140; Anton Chroust, *Abraham von Dohna. Sein Leben und sein Gedicht auf den Reichstag von 1613* (München: Verlag der K. B. Akademie der Wissenschaften, 1896), s. 16–21; Siegmund Dohna, *Die Dohna's. Aufzeichnungen über die Vergangenheit der Familie Dohna. Theil I* (Berlin: [s.n.], 1877), s. 45–47.

10. Christoph zu Dohna (1583–1627) wspomina, że wyniósł z młodości „odrazę dla ortodoksów” (in odium orthodoxorum), a w pokoju, który dzielił z bratem Abrahamem na uniwersytecie w Altdorfe, obok portretów luteranów z biblioteki ojca wisiały także wizerunki czołowych kalwińskich teologów Théodore’a de Bèze i Huldrycha Zwingliego. Pamiętniki Christoph’a nie zachowały się, ale na ich podstawie w XIX w. Johannes Voigt opracował jego biografię – „Des Grafen Christoph des Ältern von und zu Dohna Hof- und Gesandtschaftsleben”, w: *Historisches Taschenbuch*, red. Friedrich von Raumer (Leipzig: F.A. Brockhaus, 1853), s. 1–168; por. Chroust, *Abraham von Dohna*, s. 19–21.

11. Do II wojny światowej w berlińskim Tiergarten stało popiersie Fabiana tuż obok pomnika elektora Jana Zygmunta. Pomnik, fundowany przez cesarza Wilhelma II, był wyrazem uznania dla wkładu zu Dohna w historię Prus. Zob. Hermann Müller-Bohn, *Die Denkmäler Berlins in Wort und Bild* (Berlin: Globus Verlag, 1905), s. 60.

obrona drogi kalwinizmu, na przekór braciom i wbrew wyznaniu panującemu w Prusach Książęcych¹². Siła charakteru, indywidualizm i wysokie ambicje – to cechy, którymi wyróżniał się przez całe życie¹³. Odebrał staranne wykształcenie humanistyczne, studiując m.in. w Strasburgu i Wittenberdze. Podróżował niemal po całym kontynencie – od Danii, przez Szwajcarię, po Włochy, Francję i Anglię. Jako uznany dowódca walczył m.in. pod Pskowem wraz z armią Stefana Batorego i brał udział w wojnie trzech Henryków we Francji. Dopiero w wieku dwudziestu ośmiu lat wybrał odpowiedniego dla siebie protektora i przyjął stałą posadę na dworze Jana Kazimierza Wittelsbacha w Palatynacie Reńskim. Fabian kierował administracją dworu (co wówczas było jednoznaczne z administrowaniem całym państwem), czynił starania o utworzenie Unii Ewangelickiej. Po śmierci księcia podjął działania na rzecz połączenia Brandenburgii i Prus, wykorzystując swoje dobre stosunki z Zygmuntem III Wazą¹⁴. Był głównym architektem sukcesji brandenburskiej w Prusach, a następnie przyczynił się do przyjęcia przez elektora wyznania reformowanego¹⁵.

Prowadzona przez niego polityka i wyznanie przysparzały Fabianowi wielu wrogów, szczególnie wśród niższej szlachty pruskiej, która w unii Prus i Brandenburgii widziała zagrożenie dla swoich przywilejów wolnościowych i oczekiwała swobód podobnych do tych, jakimi cieszyła się szlachta polska. Przywódcą tej

opozycji był nienawidzący Dohnów Otto von Groeben, którego poplecznicy starali się wymusić oficjalne wyznanie się Fabiana wyznania kalwińskiego. Wśród przeciwników Dohnów była sama Anna Hohenzollern (1576–1625), córka chorego Albrechta Fryderyka, a późniejsza żona księcia Jana Zygmunta – zagorzała luteranka¹⁶.

Stawiając czoła napotykanym przeciwnościom, Fabian wykazywał niezwykłą determinację i silną osobowość, a śmiałość w działaniu nadawała szczególny wymiar jego osiągnięciom polityczno-wyznaniowym oraz dążeniom mającym na celu ugruntowanie pozycji Dohnów wśród arystokracji europejskiej. Niewątpliwym osiągnięciem była konwersja Jana Zygmunta Hohenzollerna na kalwinizm, przeprowadzona dzięki staraniom Fabiana i jego bratanka Abrahama.

Na początku XVII w. Dohnowie byli najbogatszym i najpotężniejszym rodem w Prusach. Brakowało im jedynie uznania ze strony arystokracji Rzeszy, która traktowała księstwo jako byt odległy i prowincjonalny¹⁷. Prestiż stryja i jego niezwykle szerokie – jak na wschodniopruską szlachtę – koneksje utorowały drogę do kariery młodym Dohnom. Wśród synów Achatiusa szczególnie wyróżniał się Christoph (1583–1637), którego kariera przyniosła rodowi Dohna europejską sławę. Był on jednym z najbliższych współpracowników i przyjaciół najpierw Fryderyka IV, a następnie Fryderyka V (Zimowego Króla) oraz księcia Christiana von Anhalt¹⁸.

12. Do kłótni z powodu wyznania dochodziło między braćmi Fabianem i Achatusem, który z ostrą dezaprobatą wyrażał się o kalwinistach; zob. Dohna, *Die Dohnas und ihre Häuser*, s. 205.

13. Szczegółowy zyciorys zob. Hans Georg Schmidt, *Fabian von Dohna* (Halle: Max Niemeyer, 1897); Christian Krollmann, *Die Selbstbiographie des Burggrafen Fabian zu Dohna (1550–1621) nebst Aktenstücken zur Geschichte der Sukzession der Kurfürsten von Brandenburg in Preußen aus dem fürstlich dohnaschen Hausarchive zu Schlobitten* (Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1905).

14. O relacjach Dohnów z Rzeczpospolitą obszernie pisze Hans-Jürgen Bömelburg, „Lojalność w protestancko-kalwińskiej rodzinie stanu panów w Prusach Książęcych. Trzy pokolenia rodziny Dohnów (1540–1625)”, w: *Panorama lojalności. Prusy Królewskie i Prusy Książęce w XVI wieku*, red. Agnieszka Skolimowska (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2001), s. 46–62.

15. Dohna, *Die Dohnas und ihre Häuser*, s. 210.

16. *Ibid.*, s. 213–217.

17. O ekonomicznej kondycji rodu zob. Hans Wunder, „Aspekte der Gutsherrschaft im Herzogtum und Königreich Preußen im 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Das Beispiel Dohna”, w: *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, red. Jürgen Peters (Berlin: Akademie Verlag, 1997), s. 225–250.

18. Volker Press pisał o nim: „Niemand außer Christian von Anhalt hat so sehr die ausgreifende Politik des Pfalzgrafen und ihre europäischen Dimensionen verkörpert wie Christoph von Dohna”; zob. *id.*, „Das Haus Dohna in der europäischen Adelsgesellschaft des 16. und 17. Jahrhunderts”, w: *Reformatio et reformationes. Festschrift für Lothar Graf zu Dohna zum 65. Geburtstag*, red. Andreas Mehl, Wolfgang Christian Schneider (Darmstadt: Technische Hochschule Darmstadt, 1989), s. 383.

Dzięki małżeństwu, zainicjowanemu przez stryja Fabiana, Christoph wprowadził Dohnów do wyższych sfer szlachty palatyńskiej¹⁹. W 1618 r., nie bez komplikacji i trudności, doszło do zaręczyn, a w 1620 r. do jego ślubu z Ursulą zu Solms-Braunfels (1594–1657) – córką Johanna Albrechta hrabiego zu Solms-Braunfels²⁰. Małżeństwo to otworzyło drogę Dohnom do zawierania związków z wyższą arystokracją Rzeszy, ale najważniejsze jego profity nadeszły w 1625 r., kiedy Amalia, młodsza siostra Ursuli, wyszła za Fryderyka Henryka Orańskiego (1584–1647), namiestnika Zjednoczonych Prowincji Niderlandów, młodszego brata Maurycego Orańskiego²¹. To niezwykle istotne wydarzenie zbliżyło Dohnów do dynastii orańskiej, a Christoph osiadł z rodziną w Delft. W roku 1630 otrzymał prestiżową posadę namiestnika dziedzicznej posiadłości Wilhelma I w księstwie Orange, położonym na północ od Awinionu.

Spośród braci, którzy zrobili błyskotliwe kariery, wyróżnia się postać kluczowa dla niniejszego artykułu – Abraham (1579–1631), obdarzony barwną i złożoną osobowością, przez całe życie podążający własną ścieżką. Łączył on intelektualną pasję z artystycznym talentem, ale zmagał się z melancholią i zwątpieniem, które często towarzyszyły jego poczynaniom. Studiował w Altdorffie, gdzie otrzymał posadę rektora honorowego²², oraz w Heidelbergu, gdzie jednym z jego wykładowców, a zarazem późniejszym przyjacielem, był teolog Abraham

Scultetus²³. Podczas swojej *grand tour* podróżował do Francji (rok spędził w Paryżu). Wraz z bratem Christophem wyruszył do Włoch. Tam zaprzyjaźnił się m.in. z Ludwigiem von Anhalt²⁴ – wspólnie zwiedzili liczne miasta włoskie, m.in. Florencję, Wenecję i Mantuę. Dzięki wsparciu przyjaciela trafił do służby w armii Maurycego Orańskiego i walczył w wojnie z hiszpańskim okupantem. Wówczas z wielkim zaangażowaniem studiował sztukę wojenną, ze szczególnym uwzględnieniem studiów fortyfikacji. W 1609 r. został generalnym kwatremistrzem Unii Ewangelickiej, a następnie wziął udział w walkach o sukcesję księstwa Jülich-Kleve-Berg.

Abraham – wspólnie ze stryjem Fabianem – działał na rzecz sukcesji brandenburskiej w Prusach oraz konwersji Jana Zygmunta na kalwinizm. Jako wysłannik Prus brał udział w sejmie warszawskim w 1611 r., a także reprezentował elektora podczas wyborów cesarza w 1612 r. Gdy wybuchła wojna trzydziestoletnia, Abraham przebywał na Śląsku, gdzie obejmował urząd generała do spraw artylerii i generalnego komisarza do spraw twierdz w służbie Jana Jerzego Hohenzollerna, księcia Karniowa. Niewiele brakowało, by ten już czterdziestoletni kawaler tam pozostał: starał się o rękę lokalnej szlachcianki Marianny Hedwig Schulenburg, jednakże oświadczyzny zostały odrzucone, a załamany Dohna powrócił na stałe do Prus i osiadł w Słobitach²⁵. Plany pozostania na Śląsku były na tyle zaawansowane, że Abraham sporządził projekt dla swojej rezydencji

19. O konsekwencjach tego związku Fabian już się nie dowiedział – zmarł w 1620 r.

20. Więcej na temat komplikacji i zawilosci związanych z aranżacją małżeństwa zob. Press, „Das Haus Dohna in der europäischen Adelsgesellschaft des 16. und 17. Jahrhunderts”, s. 384–386.

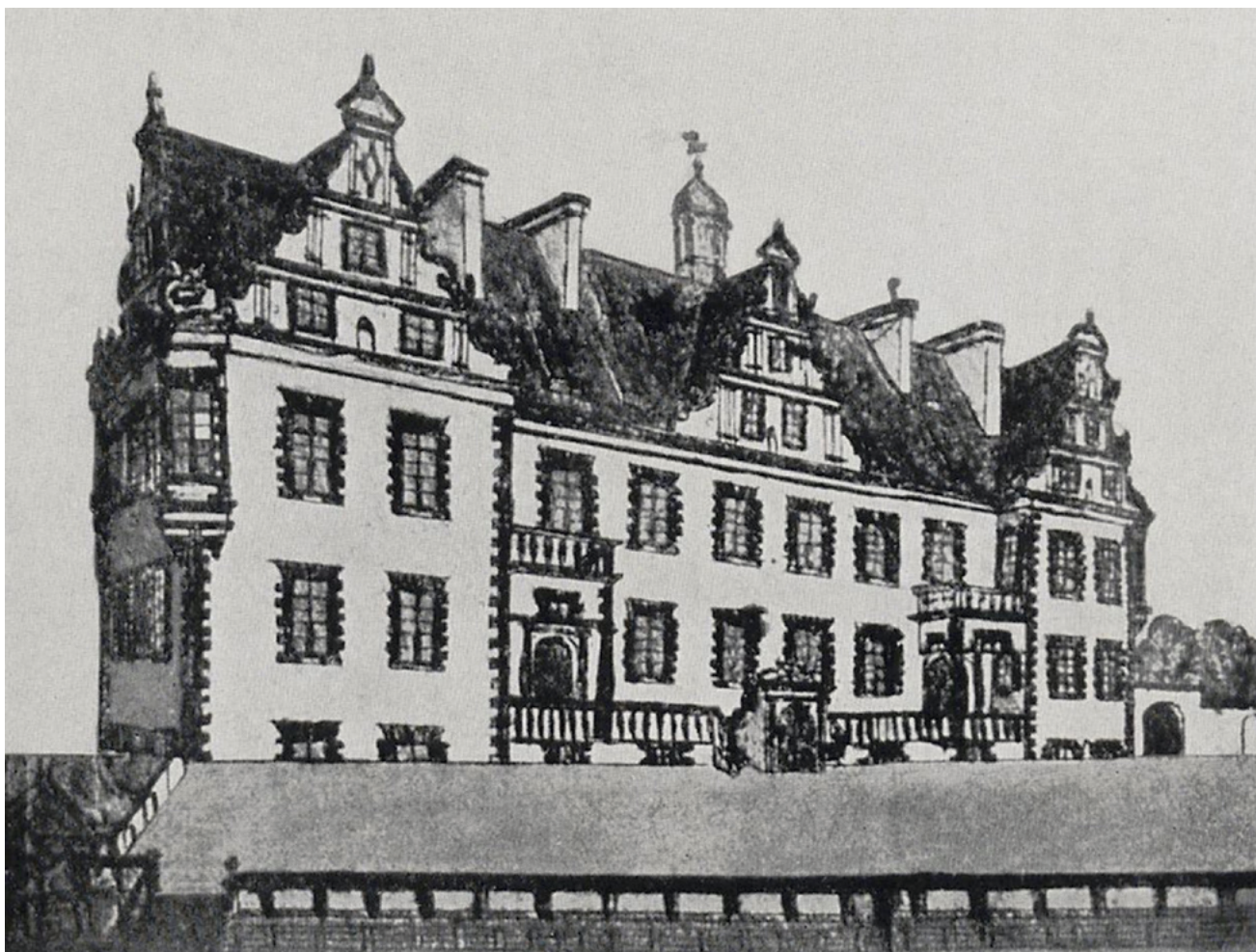
21. Należy przy tym podkreślić, że babka Ursuli była siostrą Wilhelma I Orańskiego. Amalia i Fryderyk Henryk byli teściami Wielkiego Elektora, a zatem potomkowie Christophy byli skoligaceni ze swoimi późniejszymi władcami z domu Hohenzollern.

22. Dohna, *Die Dohnas und ihre Häuser*, s. 236.

23. Scultetus przyczynił się do konwersji Abrahama i Christophy na kalwinizm w 1601 r. Braciom Abrahamowi, Achatiusowi i Christophowi zadedykowany został także zbiór kazań Scultetusa wydany w 1618 r. Zob. Abraham Scultetus, Balthasar Tilius, *Abrahami Sculteti Grunbergensis Silesii Idea concionum in Jesaiam prophetam, ad populum Haidelbergensem habitantium / confecta studio et opera Balthasaris Tiliusii Sagani Silesii* (Geneva: Pierre de la Roviére, 1618). Zob. też: Anitta Maksymowicz, „Abraham Scultetus (1566–1625) – teolog z Zielonej Góry”, *Studia Zielonogórskie* 15 (2009), s. 277–285.

24. Późniejszy założyciel Towarzystwa Owocodajnego (Fruchtbringende Gesellschaft), którego członkiem i współzałożycielem był Christoph. Stowarzyszenie to, jak pisze Gerhard Oestereich, pod przykrywką towarzystwa językowego propagowało niderlandzkie neostoickie idee polityczne wywodzące się z kalwinizmu. Zob. Gerhard Oestereich, „Calvinismus, Neustoisimus und Preußentum”, w: *Moderne Preussische Geschichte 1648–1947. Eine Anthologie*, red. Otto Büsch, Wolfgang Neugebauer (Berlin: Walter de Gruyter, 1981), s. 1285–1286.

25. Chroust, *Abraham von Dohna*, s. 141.

1 Pałac w Słobitach, fragment drzewa genealogicznego Abrahama zu Dohna, ok. 1630.
Repr. wg Grommelt, Mertens, *Das Dohnasche Schloss Schlobitten in Ostpreussen*, s. 20

w Sułowie (niem. Groß Saul)²⁶. W końcu poślubił Annę Euphrosynę von Proeck, która urodziła mu trzy córki. W ostatnich latach życia wciąż pełnił rolę doradcy wojskowego i projektanta twierdz, a w czasie wojen szwedzkich prowadził negocjacje z Gustawem Adolfem przebywającym w obozie niedaleko Pasłęka.

Obraz Abrahama, jaki wyłania się z biografii Chrousta, to – jak słusznie zauważył Lothar

zu Dohna – połączenie renesansowego *uomo universale* z już nowożytnym *gentilhomme*²⁷. Styl bycia dwornego kawalera łączył z uniwersalnymi elementami humanistycznego wykształcenia. Obyty w świecie i poważany wśród elit, gardził przepychem, pijaństwem i zbytkami, a koncentrował się na życiu duchowym i służbie idei²⁸. Zaginęły jego pamiętniki, o których wspomina w swojej korespondencji, lecz pozostały liczne dzieła

26. Plany tej budowli nie zachowały się w archiwum słobickim, w którym przed wojną widział je Carl Grommelt. Tym samym słobicka rezydencja nie była pierwszą zaprojektowaną przez Abrahama. Obecnie w archiwum berlińskim znajduje się tylko plan młyna i fosi dla Sułowa; zob. Carl Grommelt, „Bauten und Baugeschichte”, w: Carl Grommelt, Christine Mertens, *Das Dohnasche Schloss Schlobitten in Ostpreussen* (Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1962), s. 33; Berlin, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (dalej: GStA), VI. HA, Fürstliches Hausarchiv Dohna (-Schlobitten), nr 480.

27. Dohna, *Die Dohnas und ihre Häuser*, s. 237.

28. Chroust stwierdzał, że gdyby Abraham urodził się sto lat wcześniej, z pewnością szukałby swego szczęścia w klasztorze; zob. id., *Abraham von Dohna*, s. 31.

teologiczne²⁹, poetyckie³⁰, a nawet balet *Cyrus und Tomyris* (zaginiony po 1945 r.)³¹. Duża część jego twórczości przepadła – wiemy o niej z listów i jego testamentu³². Tworzył katalogi zbiorów odwiedzanych bibliotek europejskich, a w trakcie zagranicznych podróży kolekcjonował książki, które stały się podwaliną największego w Prusach prywatnego zbioru³³.

Zgodnie z duchem myśli wyznania reformowanego proponował zmiany w państwie, poczynając od szkolnictwa (opracował program dla szkół w Morągu³⁴) aż po ekspertyzy dotyczące gruntownej reformy obronności Prus, w których przedstawił m.in. pionierskie propozycje utworzenia morskiej floty na niderlandzkich założeniach³⁵. Jako znawca architektury obronnej projektował umocnienia nie tylko dla miast położonych w państwie prusko-brandenburskim (jak Królewiec czy Kłajpeda), lecz także dla leżącego w Prusach Królewskich Elbląga³⁶ oraz – co jest istotne w kwestii relacji ze szlachtą Rzeczypospolitej – plany obronne na zlecenie księcia Krzysztofa Zbaraskiego dla Zbaraża³⁷.

PAŁAC W SŁOBITACH

Abrahamowi nie można odmówić sukcesów, które osiągnął wraz ze współbraćmi na początku lat 20. XVII w.: dzięki niemu prusko-brandenburski władca przyjął wyznanie kalwińskie, Dohnowie weszli w okres ekonomicznej stabilności, a związek Christopha z dworem orańskim otwierał rodzinie nowe możliwości. Zbiegło się to z momentem, gdy czterdziestoletni Dohna postanowił osiąść w Prusach na stałe, założyć rodzinę i wybudować odpowiednią rezydencję według własnego zamysłu. Był on, jak wielu ówczesnych dysponentów, architektem amatorem od początku do końca prowadzącym proces projektowania i budowy pałacu. Sam opisuje ten okres następująco: „Teraz jestem szczęśliwy i chwałę Boga, że pośród wszystkich prób i nieszczęść pobłogosławił mnie do tego stopnia, że mogę pozostawić mojej rodzinie tak piękną pamiątkę. Dzięki niej będzie można mnie wspominać jeszcze długo po mojej śmierci” (Nun habe ich meine Befriedigung und lobte Gott, daß er zwischen allem Unglück und Anfechtungen mich soweit gesegnet, daß ich ein so schönes Denkmal meiner Familie hinterlassen kann. Darin wird

29. Abraham von Dohna, *Wunderliche Ausßführung der Israeliten auß Egypten* (Franckfurt an der Oder: [s.n.], 1657).

30. Hans-Georg Roloff, „Abraham Burggraf zu Dohna – Ein ostpreußischer Dichter zu Beginn des 17. Jahrhunderts”, w: *Kulturgeschichte Ostpreussens in der Frühen Neuzeit*, red. Klaus Garber, Marian Komorowski, Albrecht E. Walter (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001), s. 815–942.

31. Zob. Chroust, *Abraham von Dohna*, s. 187.

32. Abraham pracował m.in. nad kompleksową genealogią rodu, traktatami teologicznymi: *De triplici hominum statu* (które w swoim testamencie polecał opublikować) oraz *Christliche Gedanken über Evangelia, Psalmen, Passion und andere Texte* (które miały być przechowywane jako rękopis), badał także historię rodu Medyceuszy – pracy tej prawdopodobnie nie ukończył, ale przekazał ją w postaci notatek Scultetusowi (Abrahamowi bądź jego bratu Bartolomeusowi); zob. Chroust, *Abraham von Dohna*, s. 185–188.

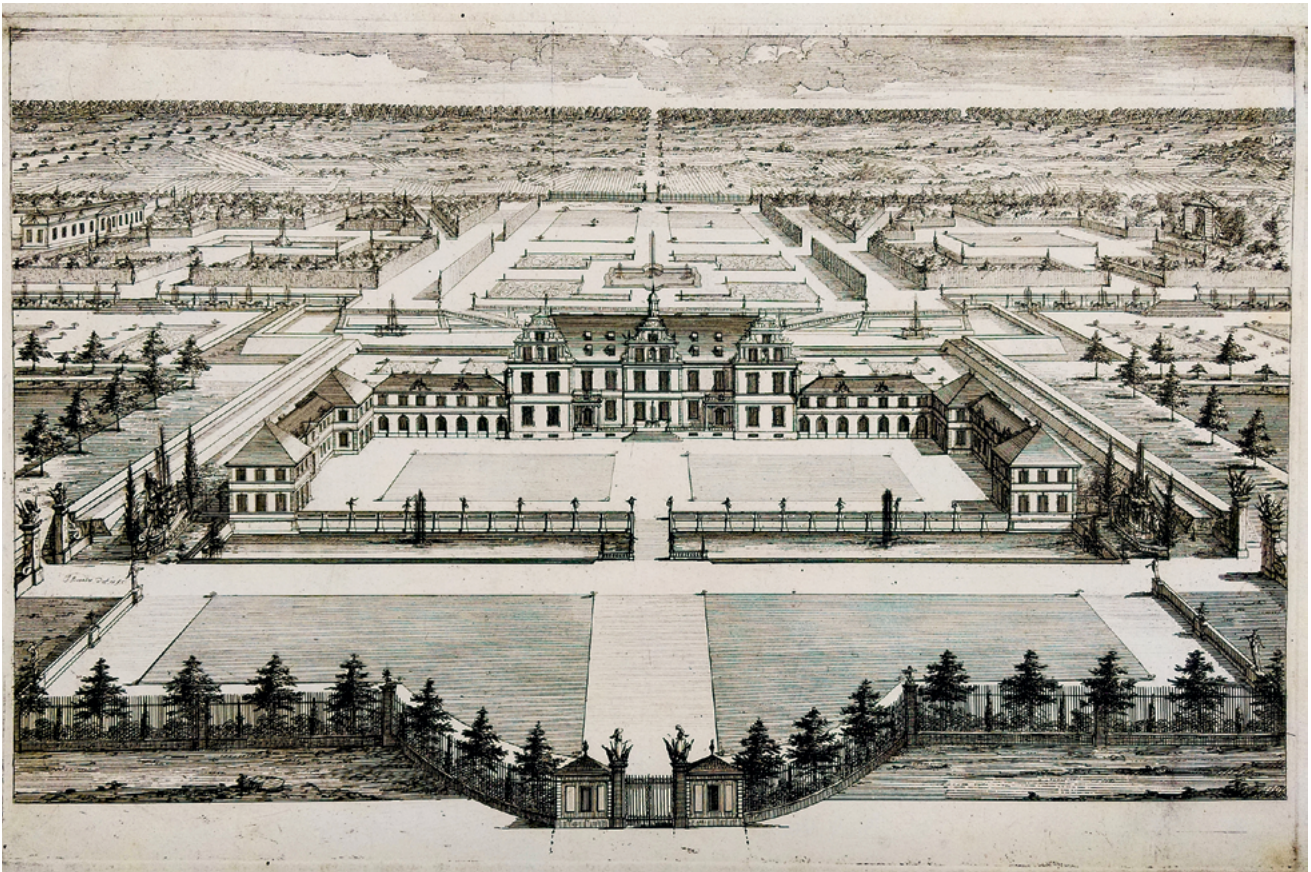
33. Abraham stworzył bezcenny katalog zbiorów Maurycego Orańskiego, wymieniał się literaturą z uczonymi i książętami, a swoją bibliotekę gromadził – jak sam pisał – „w naśladowaniu tego, co kiedyś widziałem we Florencji i innych miejscach”; cyt. za: Grommelt, „Bauten und Baugeschichte”, s. 22; Anton Chroust, „Die Bibliothek des Prinzen Moritz von Oranien”, *Oud Holland* 15, nr 1 (1897), s. 11–23; id., *Abraham von Dohna*, s. 188.

34. Zob. Zenon Nowak, Annegret Pohl, *Das Schulprogramm des Grafen Abraham von Dohna für Mohrunen vom Jahre 1625* (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2003).

35. Notatki zatytułowane *Wolgemeinter bericht, wie das land Preussen mit landwehr kann bewahrt werden i unvergreiflicher entwurf, wie das landrettungswerk in der Chur Brandenburg diss- und jenseit del Oder anzufangen* prawdopodobnie zaginęły; zob. Chroust, *Abraham von Dohna*, s. 156.

36. Bogusław Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), s. 252–253, 317–318; Roloff, „Abraham Burggraf zu Dohna”, s. 822; Chroust, *Abraham von Dohna*, s. 160.

37. Obecnie zaginiony *De avertendis excursionibus Tartarorum*; zob. Chroust, *Abraham von Dohna*, s. 156.

2 Jean-Baptiste Broebes, projekt pałacu w Słobitach, ok. 1695. Repr. wg Broebes, *Vues des palais et maisons de plaisance du Roy de Prusse par Broebes, graveur, suivi de vues diverses d'Italie*, s.nlb.

sie sich meiner noch lange nach meinem Tode erinnern können)³⁸. Dom powstał w miejscu wcześniejszej rezydencji wzniesionej przez jego ojca. W berlińskim Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz przechowywany jest bezcenny zeszyt nazywany „książeczką”, zawierający projekty Abrahama z lat 1621–1624, w tym projekt wstępny, ostateczne projekty poszczególnych kondygnacji oraz schematyczne projekty elewacji³⁹. Jest to jedyny tak dobrze zachowany i tak pełny projekt rezydencji wschodniopruskiej powstałej przed końcem XVII w.

Zachowały się reprodukcje drzewa genealogicznego autorstwa Abrahama zawierające przedstawienia pałacu

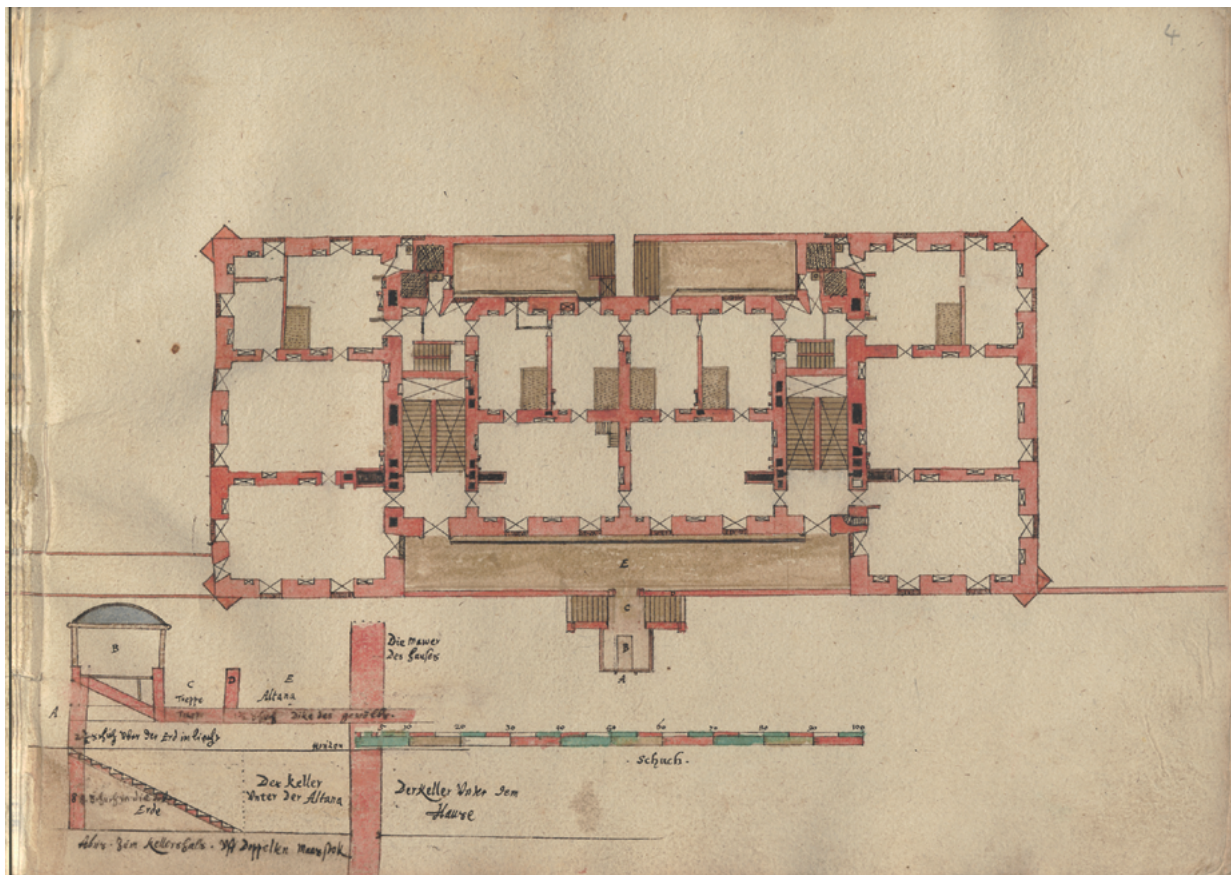
w Słobitach z manierystycznymi szczytami, skrzydłem biblioteki i ogrodem (il. 1)⁴⁰. Gdy na początku XVIII w. Alexander zu Dohna-Schlobitten (1661–1728) przebudowywał kompleks pałacowy na jedno z pierwszych w Prusach założeń *entre cour et jardin*, postanowił zachować wiele czytelnych elementów pierwotnej bryły⁴¹. W projekcie przygotowanym pod koniec XVII w. przez Jeana-Baptiste’a Broebes’a, hugenockiego architekta i grafika, korpus główny został przekształcony w niewielkim stopniu (il. 2). Przy założeniu, że ilustracja z drzewa genealogicznego ukazywała wygląd ostateczny rezydencji, należy uznać, że zamiarem Francuza było usunięcie bocznych szczytów, pokreślenie centralnych

38. Cyt. za: Grommelt, „Bauten und Baugeschichte”, s. 20.

39. GStA PK, VI. HA, FHA, nr 2338.

40. Por. Carl Grommelt, *Die ostpreussische Bauverwaltung im Anfange des 18. Jahrhunderts und der königlich preussische oberländische Landbaumeister und Landmesser Johann Caspar Hindersin. Ein Beitrag zur Baugeschichte der Provinz Ostpreußen* (Allenstein: W.E. Harich, 1922), s. 48.

41. Ostatecznie pałac został podwyższony o jedną kondygnację, a pod nadzorem Johanna Caspara Hindersina, nadwornego budowniczego Dohnów, na elewacje nałożono kostium późnobarokowy projektu Joachima Ludwiga Schultheiße von Unfriedt.

3 Abraham zu Dohna, projekt pałacu w Słobitach, rzut przyziemia, Berlin, Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz, VI. HA, FHA, nr 2338. Fot. Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz

osi pseudoryzalitem i usunięcie zewnętrznego wejścia do piwnic⁴². Wyżej wskazane źródła umożliwiają dość wierne odtworzenie wyglądu pałacu z 1. połowy XVII w. oraz wyodrębnienie tych elementów, które zostały z pewnością zaplanowane przez Abrahama.

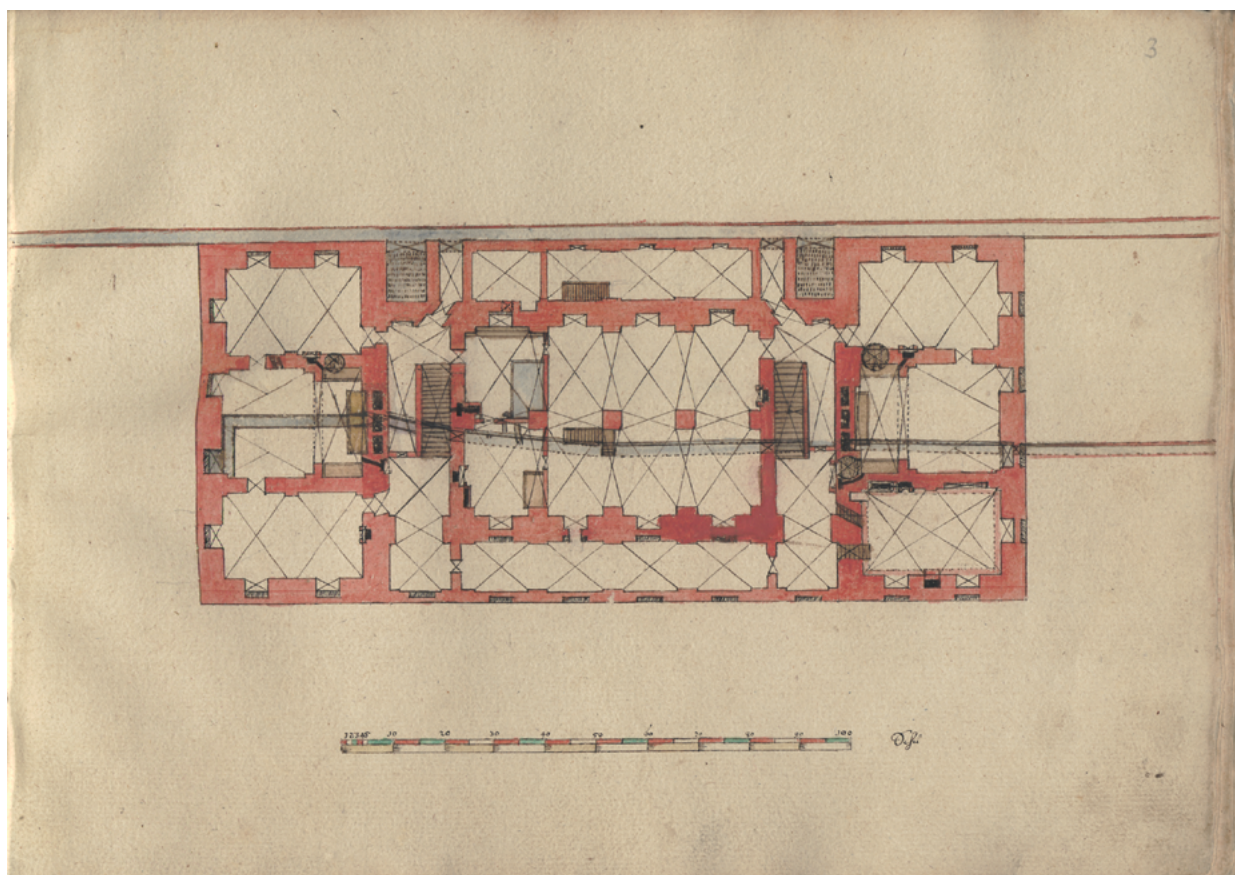
Pałac, wzniesiony z czerwonej cegły na podmurówce z kamienia polnego, powstał na rzucie spłaszczonej litery H (il. 3). Miał dwie kondygnacje posadowione na wysokim podpiwniczeniu. Fasada podzielona została na osie w stosunku 2 + 6 + 2. Elewacja ogrodowa miała nieco szersze ryzality, które zostały powiększone o przestrzeń dla symetrycznie rozłożonych ustępów wybudowanych na każdej kondygnacji, przez co stosunek osi wynosił 3 + 6 + 3. Ryzality boczne były relatywnie

płytkie, jednak nie na tyle, by na ścianie prostopadłej do lica korpusu nie można było wkomponować obustronnie po jednym doświetlającym oknie. Elewacje boczne były czteroosiowe. Elementami, które stały się pewnego rodzaju emblematami pałacu (także po barokowej przebudowie), były wykusze w drugiej kondygnacji, diagonalnie wkomponowane w każdy z czterech narożników. Wsparte na konsolach, zamknięte były trójbocznie, z oknem na każdej ze ścianek⁴³. Ryzality zwieńczono trójkątnymi szczytami podzielonymi na trzy kondygnacje, o typowej dla manieryzmu stylistyce, charakterystycznej dla kamienic mieszczańskich miast północno-zachodniej Europy, ze spływami wolutowymi, sterczynami i lizenami⁴⁴. Podobne szczyty znajdowały

42. Jean-Baptiste Broebes, *Vuës des palais et maisons de plaisance de Sa Majeste le roy de Prusse, dessinées et gravées par J.B. Broebes, graveur, suivi de vues diverses d'Italie* (Augsburg: Chez Jean George Merz, 1733), s. nlb.

43. Wykusze nie były przewidziane na etapie projektu wstępnego.

44. Warto tu wspomnieć bardzo podobne, również z początku XVII w., szczyty na zamku Quilow w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Zob. Sabine Bock, *Herrenhäuser. Entwicklung eines Bautypes im Ostseeraum. 2. Die Anfänge* (Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2023), s. 631.

4 Abraham zu Dohna, projekt pałacu w Słobitach, rzut piwnic, Berlin, Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz, VI. HA, FHA, nr 2338. Fot. Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz

się na bocznych ścianach korpusu. Kalenicę dachu zdobiła sygnaturka.

Choć już wspomniane elementy wskazują na wyjątkowość tej architektury, jej niezwykłość ujawnia się w pełni dopiero po przeanalizowaniu układu wejść i wnętrza. Podczas gdy w przeważającej większości dworów i pałaców tego okresu mamy do czynienia z wejściem umieszczonym na centralnej osi, to do pałacu w Słobitach wchodziło się przez dwa portale umieszczone na skrajnych osiach głównej części korpusu, tuż przy ryzalitach. Drzwi poprzedzone były arkadowymi gankami i prowadziły bezpośrednio do symetrycznie umieszczonych klatek schodowych⁴⁵. Główne schody zajmowały nieco ponad połowę głębokości budynku, a na ich przedłużeniu znajdowały się kolejne mniejsze, prostopadle ustawione schody i ustępy. We wnętrzach nie było miejsca, które mogłoby pełnić rolę

sieni – klatki schodowe prowadziły bezpośrednio do dwutraktowej części centralnej, którą podzielono na cztery równej wielkości przestrzenie. Pomieszczenia traktu południowego zostały dodatkowo podzielone cienkimi ściankami na dwa mniejsze. Części zryzalitowane były jednotraktowe; pokoje południowe przedzielono na mniejsze pomieszczenia – prawdopodobnie na sypialnię i gabinet. Na drugiej kondygnacji znajdowała się sala reprezentacyjna, którą – znów bardzo nietypowo – Abraham zaprojektował w obrębie zachodniego ryzalitu (w projekcie wstępnym zajmowała przestrzeń w części centralnej; il. 4).

Na szczególną uwagę zasługuje także wprowadzenie rozwiązań technologicznych, wyjątkowo innowacyjnych jak na realia czasów i miejsca powstania pałacu. Nowatorskie dla tego okresu jest wprowadzenie ustępów na każdej kondygnacji budynku – po dwa dostępne

45. W takiej formie ganki Abraham przedstawił już w swojej książeczce projektowej na jedynym rysunku ukazującym elewację. Należy przy tym zaznaczyć, że o ile z rzutami Dohna radził sobie doskonale, o tyle ujęcia perspektywiczne były dość nieudolne.

5 Pałac w Słobitach, stan z ok. 1930 r. Repr. wg Grommelt, Mertens, *Das Dohmasche Schloss Schlobitten in Ostpreussen*, s. 62

z traktu południowego części centralnej oraz po jednym przeznaczonym dla apartamentów w ryzalitach⁴⁶. Nieczystości były odprowadzane szybem do strumienia wody, który przepływał w podziemiach wzdłuż pałacu (il. 5). W piwnicach mieściły się m.in. kuchnia i spiżarnia, a w północno-zachodniej części znajdowało się dodatkowe, niżej położone pomieszczenie – prawdopodobnie relikwiny wcześniejszej słobickiej rezydencji – przeznaczone do przechowywania wina. Stamtąd poprowadzono windę towarową do sali reprezentacyjnej. Wejście do piwnic znajdowało się na zewnątrz, w altanie ustawionej centralnie przed pałacem, z której schody prowadziły krótkim korytarzem w dół.

O ile Abraham posiadał odpowiednią wiedzę i umiejętności, by zaprojektować bryłę pałacu, o tyle

opracowanie detalu architektonicznego elewacji musiało zostać wykonane z pomocą nieznanego nam z nazwiska budowniczego, ale przy pełnej decyzyjności fundatora. Książeczka projektowa pokazuje, że od początku planowano zastosowanie kamiennego detalu w narożnikach ryzalitów i na ościeżach okien w typie *chaines en harpe*⁴⁷ (il. 6). Wspomniane wyżej manierystyczne opracowanie szczytów, z charakterystycznymi aediculami, sterczynami i lizenami, prawdopodobnie wyszło spod ręki lokalnego kamieniarza.

Oddzielny pawilon biblioteki przylegający od wschodu do ryzalitu pałacu, choć planowany od początku, został zrealizowany dopiero na dalszym etapie budowy. Było to podłużne jednokondygnacyjne składowe skrzydło, które w czasie późniejszej rozbudowy

46. Większość ustępów na początku XVII w. była wyprowadzone wykuszami poza mury obwodowe budynków; por. Bock, *Herrenhäuser*, s. 529–535.

47. Termin oznacza zdobienie ościeży okien i drzwi, jak również narożników budynku okładziną z kamienia w rytmie naprzemiennym: długi i krótki cios; nie ma dokładnego odpowiednika w języku polskim. „Wiązania narożne” nie jest określeniem dość precyzyjnym. W języku niemieckim stosuje się określenie „gestufte Eckquaderung”.

6 Widok zamku w Unterschwaningen z *Topographia Frankoniae* Matthäusa Meriana starszego (Frankfurt 1648). Fot. domena publiczna

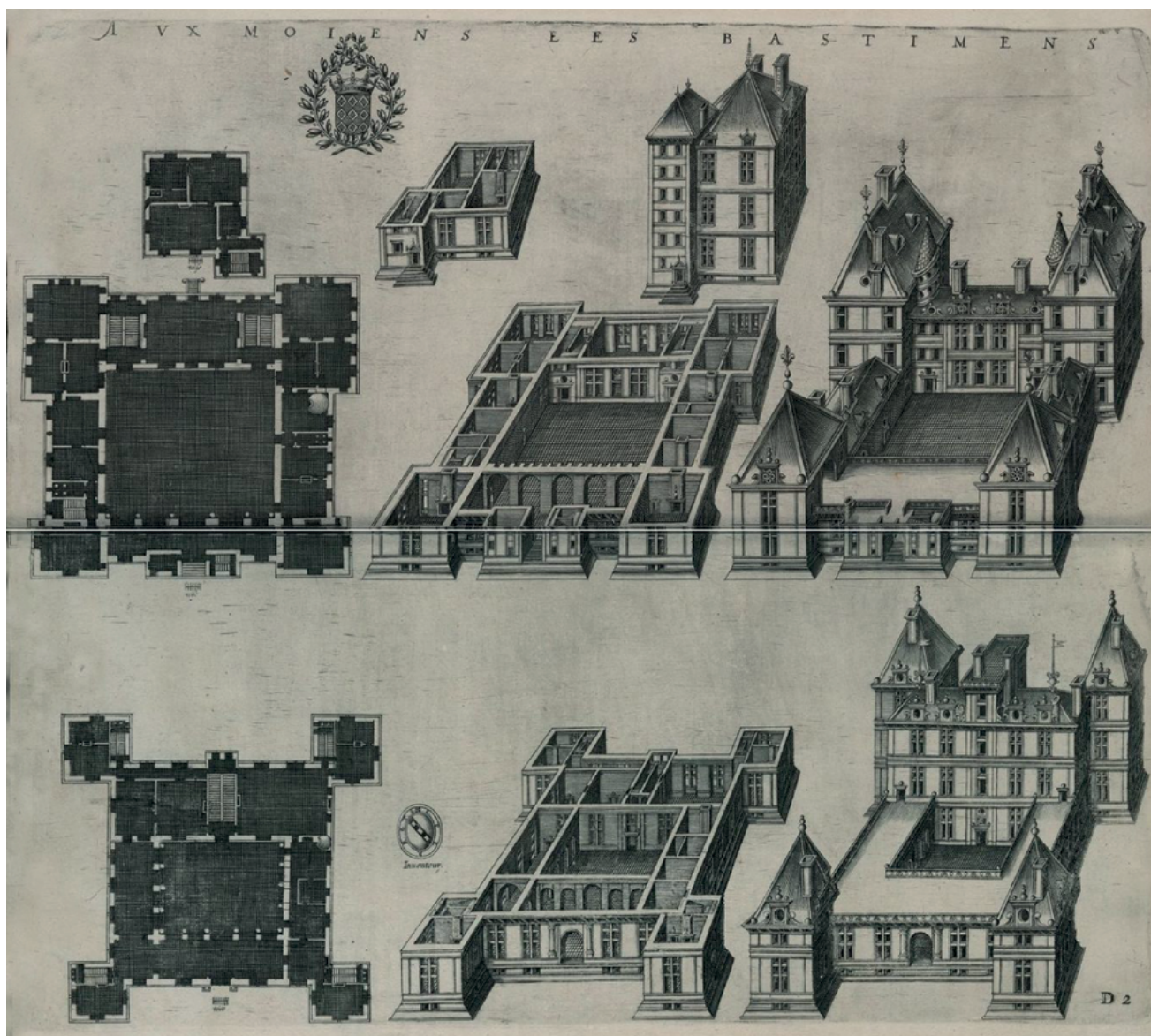
przez Alexandra zu Dohna-Schlobitten zostało przekształcone w galerię-łącznik prowadzący do bocznego pawilonu (il. 7). Jak pisał Abraham do jednego ze swoich braci: „Tak teraz mija mój czas na modlitwach do Boga, na studiowaniu i wznoszeniu budynków, które prawdopodobnie nie zaważą się nade mną. Ostatnio zbudowałem przesklepioną galerię z pełnym arcyzmu pięknym pomieszczeniem, która służyć mi będzie za bibliotekę” (Da geht nun meine Zeit dahin in Gebeten zu Gott, in Studien und mit der Errichtung von Gebäuden, die wohl nicht über mich Zusammenstürzen können. So habe ich neuerdings eine gewölbte Galerie mit einem recht kunstvollen und hübschen Gemach gebaut, das mir als Bibliothekzimmer dienen wird)⁴⁸.

Próżno szukać drugiego takiego obiektu w Księstwie Pruskim. Nawet biorąc pod uwagę fakt, że wiele obiektów z tego okresu uległo zniszczeniu lub przebudowie

w późniejszych wiekach i dziś nie wiemy, jak wyglądały, to z pewnością Słobity Abrahama zu Dohna były realizacją pionierską. Próby analizy budowli były dotąd szczątkowe i ograniczały się do porównań z obiektami z terenu księstwa i okolic⁴⁹. Owszem, można doszukiwać się – w wielu przypadkach słusznie – inspiracji np. na zamku królewieckim, gdzie podobny narożny wykusz znajdował się we wschodnim skrzydle, czy w gdańskim Dworze Artusa, w którym wejście do piwnic zostało wyprowadzone na zewnątrz. Gdybyśmy tylko dysponowali dobrej jakości ikonografią, z pewnością moglibyśmy wskazać konkretne wzorce dla manierystycznych szczytów pałacu. Warto jednak zauważyć, że wszystkie elementy, dla których jesteśmy w stanie znaleźć regionalne analogie, powstały na etapie projektu ostatecznego, a nie było ich w koncepcyjnym projekcie wstępnym. Idei formy pałacu należy szukać gdzie indziej.

48. Cyt. za: Grommelt, „Bauten und Baugeschichte”, s. 422, przyp. 13.

49. Por. Carl E. L. von Lorck, *Landschlösser und Gutshäuser in Ost- und Westpreußen* (Frankfurt am Main: Verlag Wolfgang Weidlich, 1972); Andrzej Rzempełuch, „Architektura dworska w Prusach Książęcych i na Warmii. Studium genezy i odrębności”, *Roczniki Humanistyczne* 50, z. 4 (2002), s. 197–248.

7 Projekty z *Des fortifications et artifices. Architecture et perspective* Jacques'a Perreta (Paris 1601), fol. 20–21

Górny projekt stał się inspiracją dla pałaców w Słobitach i Birzach.

Carl Grommelt jako pierwszy zwrócił uwagę na publikacje znajdujące się w bibliotece słobickiej⁵⁰. Imponująca liczba 55 000 woluminów zebranych do XIX w. tworzyła największą kolekcję w Prusach Wschodnich. Dużą część z nich nabył Abraham. Miał on także

do dyspozycji księgozbiór w posiadłości w Morągu (niem. Mohrungen) oraz zbiory innych gałęzi rodu, np. bardzo bogate w Markowie (niem. Reichertswalde) u linii Dohna-Reichertswalde⁵¹. Wśród ksiąg Abrahama znalazły się m.in. dzieła Vincenza Scamozziego⁵²,

50. Grommelt, „Bauten und Baugeschichte”, s. 33, 424, przyp. 25.

51. Por. Heinrich Borkowski, „Die ehemalige Bibliothek der Reichsburggrafen und Grafen zu Dohna in Mohrungen”, *Altpreussische Monatschrift* 35 (1898), s. 309–313; Hildebert Schellhorn, *Bücher-Verzeichniss der Majorats-Bibliothek von Schlobitten* (Berlin: Gedruckt bei Julius Sittenfeld, 1858).

52. Vincenzo Scamozzi, *L'idea dell'architettura universale* (Venetiis: Expensis auctoris, Per Giorgio Valentino, 1615).

Sebastiana Serlia⁵³, Hansa Vredemana de Vriesa⁵⁴, Luca-sa Le Brunna⁵⁵ oraz Jacques'a Androueta du Cerceau⁵⁶. Między nimi znajdował się także traktat autorstwa Jacques'a Perreta, nabyty przez Abrahama w 1607 r., najbardziej istotny w kontekście niniejszych rozważań⁵⁷. To właśnie w nich należy szukać wzorców slobickiego pałacu.

PAŁAC W BIRŻACH

Najbliższą geograficznie i jednocześnie najbardziej wyrazistą analogię do pałacu w Słobitach stanowi rezydencja Radziwiłłów w Birżach. Ich podobieństwa stają się jednak zauważalne dopiero przy wnikliwej analizie form obu realizacji. Oddalone od siebie o kilkaset kilometrów, lecz usytuowane na peryferiach głównych centrów politycznych, oba pałace wyrastają z podobnych przesłanek wyznaniowych i ideowych. O ile w Słobitach odzwierciedleniem kalwińskich aspiracji Dohnów stał się pałac Abrahama, o tyle w Birżach analogiczną rolę pełniła rezydencja Radziwiłłów – jednego z najpotężniejszych rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Historia birżańskiego pałacu, który został zniszczony w 1704 r. przez wojska szwedzkie, sięga wieku XV. Z zachowanych sztychów oraz – przede wszystkim – z badań archeologicznych i inwentaryzacyjnych ruin⁵⁸ można wyczytać wiele podobieństw formalnych pomiędzy architekturą pałaców Radziwiłłów i Dohnów. Rezydencję podniesiono z ruin pod kierownictwem Evaldasa Purlysa w latach 70. XX w., starając się

możliwie jak najwierniej oddać stan z XVII w. (il. 8). Obiekt ten zajmował centrum silnie rozbudowanej, wieloelementowej fortecy, składał się z dwukondygnacyjnej części centralnej i wyższych trójkondygnacyjnych ryzalitów bocznych. Pomiędzy ryzalitami od strony elewacji głównej umieszczono dwie kondygnacje arkad wspartych na filarach.

Ryzalicy elewacji przeciwległej wysunięte były nieznacznie – niemal licowały z częścią centralną. Elewacja zyskała poziome podziały wyznaczone międzykondygnacyjnymi gzymsami, a narożniki ryzalitów zdobione były podobnym do slobickiego wzorem w typie *chaînes en harpe*. Dach nad częścią centralną był dwuspadowy, a nad ryzalitami – czterospadowy, zwieńczony barokowymi sterczynami⁵⁹.

Uderzające podobieństwa dostrzegalne są w sposobie rozplanowania wnętrza (il. 9). Tutaj także nie ma centralnego wejścia, są natomiast dwa boczne – przy ryzalitach. W Birżach zastosowano analogiczny do Słobit taras przed wejściem, ograniczony balustradą, którego obecność została jednak wizualnie przesłonięta przez arkady rozciągnięte na całej jego szerokości. Najwięcej analogii można odnaleźć przede wszystkim w dyspozycji pomieszczeń. W rezydencji Radziwiłłów również zastosowano dwie symetrycznie rozmieszczone klatki schodowe, z tą różnicą, że ich biegi zostały rozdzielone ścianką działową. Przestrzeń między schodami podzielono na cztery pomieszczenia równej wielkości, natomiast największą salę jadalną przeniesiono do części

53. Sebastiano Serlio, *Des Antiquités. Le troisieme livre translaté d'italien en franchois* (Anvers: Imprime en Anvers pour Pierre Coeck d'Alost, libraire iuré de l'Imperialle Maieste, par Gil. van Diest, 1550).

54. Hans Vredeman de Vries, *Perspective: c'est à dire les très-renommé art du poinct oculaire d'une veue dedans ou travers regardante...* (Lugduni Batavorum: [s.n.], 1604); id., *Variae architectuarae formae* (Antverpiæ: Theodorus Galle, 1601).

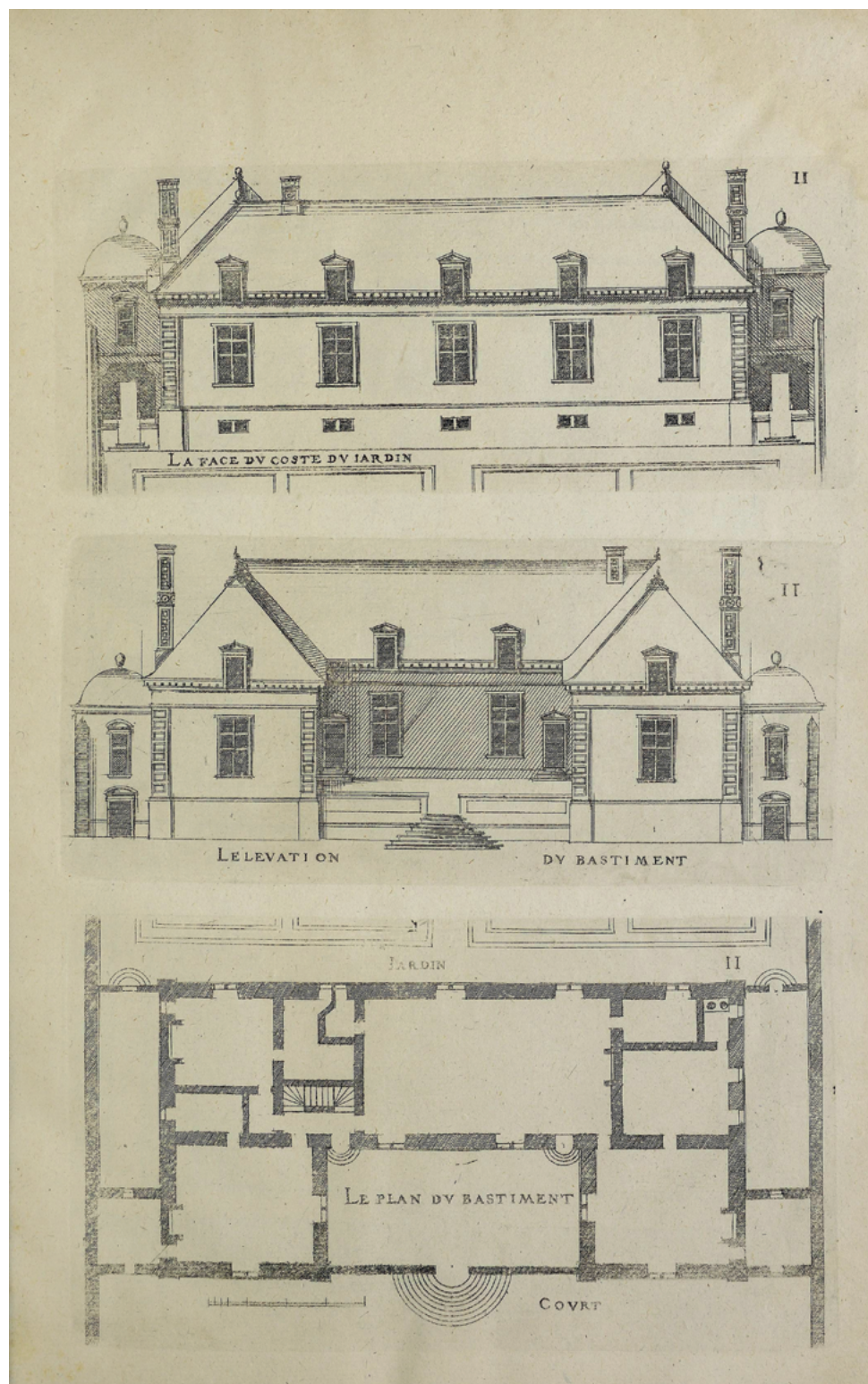
55. Léonard Le Brunn, *Praxis Perspectivae Das ist: Von Verzeichnungen ein außführlicher Bericht...* (Nürnberg: [s.n.], 1615).

56. Jacques Androuet du Cerceau, *Leçons de perspective positive* (Paris: Par Mamert Patisson imprimeur, 1576); *Le second volume des plus excellents bastiments de France. Auquel sont designez les plans de quinze bastiments, & de leur contenu: ensemble les eleuations & singularitez d'un chascun. Par Iacques Androuet, du Cerceau architecte* (Paris: Pour ledit Iacques Androuet, du Cerceau, 1607); id., *Livre d'architecture* (Paris: Chez Iean Berjon Imprimeur & Libraire, 1611); id., *Petit traité des cinq ordres de colonnes* (Paris: pour Jacques Androuet du Cerceau, 1583).

57. Jacques Perret, *Des fortifications et artifices. Architecture et perspective* (Paris: Iacques Perret, 1601). Na zaginionym po II wojnie światowej egzemplarzu slobickim Grommelt widział podpis Abrahama i datę „1607”, którą uznał za czas zakupu; zob. Grommelt, „Bauten und Baugeschichte”, s. 424, przyp. 26.

58. <https://www.epaveldas.lt/preview?id=KPCPBF6Ap1b1049>, dostęp 13 marca 2025.

59. Świadomie używany jest czas przeszły, który odnosi się do budynku zniszczonego w 1704 r. Niemniej rekonstrukcję pałacu rozpoczętą w latach 70. XX w. należy uznać za bardzo wierną oryginałowi i nader udaną.

8 Projekt domu z dwoma wejściami z *Livre D'Architecture* Jacques'a Androueta du Cerceau (Paris 1615), tabl. IIa

ryzalitowej (po przeciwnej stronie niż w Słobitach)⁶⁰. W obu rezydencjach trakty pomieszczeń w ryzalitach były prostopadłe do traktów części centralnej.

W Birżach, podobnie jak w pałacu Dohnów, wprowadzono windę towarową, której szyb umieszczony był pośrodku jednej z klatek schodowych. Można zatem

60. W tym miejscu trzeba podkreślić, że taki podział przestrzeni Abraham zu Dohna wprowadził dopiero w projekcie ostatecznym i nie był on wzięty bezpośrednio z Perreta. Architekt w Birżach zastosował to samo przekształcenie.

9 Pałac w Birżach, stan obecny. Fot. Wojsyl, commons.wikimedia.com, CC BY-SA 3.0

stwierdzić, że mamy do czynienia z takim samym myśleniem o bryle i przestrzeni wewnętrznej, komunikacji i znaczeniach form, tyle że wyrażonym w odmiennych kostiumach. Słobity reprezentują niderlandzką północną architekturę, natomiast Birże przywołują skojarzenia w włoskimi willami, jak Poggio Reale w Neapolu czy Mondragone we Frascati.

Oczywiste i zaskakujące zbieżności rodzą wiele pytań, które wymagają precyzyjnego określenia etapów projektowania i faz budowy pałacu Radziwiłłów. W polskich badaniach nie zostały one do końca

określone, dlatego też należy sięgać do ustaleń badaczy litewskich⁶¹, które doskonale uzupełnią polskie opracowania⁶².

Pierwszy etap należy wiązać z postacią księcia Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)⁶³, który leżące na północnym pograniczu Wielkiego Księstwa Litewskiego Birże otrzymał w 1604 r. po śmierci swego ojca Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”. Wówczas znajdowały się tam twierdza i pałac, które zostały zniszczone w czasie najazdu szwedzkiego w 1625 r. Stan dóbr birżańskich był na tyle zły, że nawet dobrze prosperującego

61. Oprócz wspomnianego niżej artykułu Purlysa należy przytoczyć także prace Stasysa Pinkusa: *Biržų pilis* (Vilnius: Mintis, 1986) oraz „Biržų pilis”, w: *Lietuvos pilys*, red. Juozas Jurginis (Vilnius: Mintis, 1971), s. 245–276.

62. Por. Zawadzki, „Jak Krzysztof Radziwiłł (1585–1640) dwory i zbory budował”. Za najbardziej wyczerpujący opis historii budowy przyjmuję pracę Evaldas Purlysa, „Biržų pilies statinių architektūra ir jos raida”, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 97 (2020), s. 304–378, <https://doi.org/10.37522/aaav.97.2020.42>.

63. Jego życie i działalność szczegółowo opisała Urszula Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2001).

finansowo Radziwiłła nie było stać na odbudowę. Z tego powodu zwrócił się o pomoc do Sejmu Rzeczypospolitej, którą zresztą otrzymał⁶⁴. Prace trwały do jego śmierci i prowadzone były zgodnie z tradycją budowy niderlandzkich bastionów, jednak sam pałac pozostał tylko we wstępnej, przygotowawczej fazie (w 1631 r. ukończono tymczasowy drewniany pałac niedaleko folwarku⁶⁵).

Druga faza rozbudowy rozpoczęła się po śmierci Krzysztofa, gdy dobra przejął jego syn Janusz Radziwiłł (1612–1655). O ile znany jest udział w rozbudowaniu fortyfikacji Adama Freytaga (pracującego dla Radziwiłłów jeszcze przed 1640 r.), o tyle w polskiej literaturze nie wspomina się o udziale Jana Ulricha, który według Pinkusa był głównym projektodawcą zarówno rezydencji, jak i zamkowego dziedzińca⁶⁶. Ulrich miał być zatrudniony w Birżach ok. 1648 r., jednak zaangażowanie w sprawy wojenne i polityczne fundatora, a ostatecznie jego śmierć w 1655 r. uniemożliwiły ukończenie pałacu.

Etap trzeci wiązał się z postacią Bogusława Radziwiłła (1620–1669), który wszedł w posiadanie Birż jako kuzyn i zięć Janusza (poślubił jego jedyną córkę Annę). W związku z potopem szwedzkim i zajęciem twierdzy Bogusław do zamku zawitał dopiero w 1659 r. Od początku lat 60. XVII w. prowadził rozbudowę twierdzy, a przede wszystkim stosownej rezydencji, odpowiadającej jego statusowi i gustowi. Do nadzoru nad kontynuowaniem prac zatrudniono arianina Teofila Crella, spolszczonego Niemca, który przyjął nazwisko Spinowski. Pałac był częściowo ukończony: wzniesiono mury pierwszego piętra, piwnice były już sklepione (choć nie wszystkie), a w oknach wstawiono kraty⁶⁷. Z zachowanej korespondencji Daniela Kościuszki, zarządcy dóbr birżańskich, wynika, że prace przy zamku prowadzone były zgodnie z zachowanymi planami niezującego już wówczas Ulricha. Według list przygotowanych jeszcze przez niego zamawiano z Królewca m.in. żelazne okucia do zamku⁶⁸. Do 1662 r. jedynie zabezpieczono nieukończone mury, a właściwe

prace były odraczane z powodu niedoboru materiałów i siły roboczej (zwłaszcza murarzy), a także ze względu na jednoczesne prowadzenie kilku pilniejszych budów mających wpływ na obronność Birż.

Według Purlysa przyspieszenie prac nastąpiło po 1664 r., kiedy to dokonano pewnych zmian w projekcie Ulricha. Od 1665 r. budowę nadzorował Samuel Arciszewski⁶⁹, który prace murarskie powierzył Jerzemu Ertlemu. Wówczas postanowiono pozostawić tylko dwie kondygnacje w części centralnej, a trzy – w ryzalitach. Z zachowanych śladów na murach wynika, że planowana dodatkowa kondygnacja w części centralnej była już w pewnej mierze rozpoczęta. Wedle Purlysa zarówno w czasach Janusza, jak i Bogusława najpierw wznoszono mury odwodowe pałacu. W miejscach planowanych ścian wewnętrznych zostawiono jedynie złącza murarskie, które później uzupełniano. Dzięki ich pozostałościom, a także analizie układu cegieł, udało się wyodrębnić dwa etapy budowlane i wysunąć wnioski, że przynajmniej dolna część fasady powstała według projektu Ulricha⁷⁰. Crell *vel* Spinowski przeprojektował też klatki schodowe, nie zmieniając jednak ich lokalizacji i szerokości, dbając natomiast o poprawę ich konstrukcji. Być może wówczas wprowadził grube (w porównaniu ze Słobitami) ścianki pomiędzy biegami schodów i umieszczony w jednej z nich szyb windowy⁷¹.

Evaldas Purlys podjął się także próby rekonstrukcji pierwotnie planowanego przez Ulricha dachu, który nad częścią centralną miałby być jednospadowy. Wniosek taki wyciągnął z zachowanego listu Crella *vel* Spinowskiego, w którym architekt krytykował takie rozwiązanie i proponował ukończenie konstrukcji z dachem dwuspadowym. Według litewskiego badacza dach jednospadowy wymagałby zastosowania wysokiego gzymsu na jednej z elewacji wzdłużnych, co wiązałoby się z koniecznością zasłonięcia go attyką. Nie znaleziono jednak żadnych śladów ścian podobnej attyki lub gzymsu. Purlys przyznaje, że jej zastosowanie byłoby w latach 60. XVII w. echem minionej mody, a do tego

64. Ciechanowiecki, „Z dziejów budowy zamku w Birżach”, s. 44.

65. *Ibid.*, s. 46.

66. Pinkus, *Birżę pilis*, s. 23, 52.

67. *Id.*, s. 27.

68. *Id.*, „Birżę pilis”, s. 263.

69. Arciszewski, podobnie jak Crell-Spinowski, był przybyłym z Prus arianinem. Zob. Janusz Tazbir, „Bracia polscy w służbie Radziwiłłów w XVII w.”, *Miscellanea Historico-Archivistica* 3 (1989), s. 155.

70. Purlys, „Birżę pilies statinių architektūra ir jos raida”, s. 351–352.

71. *Ibid.*, s. 353.

byłoby zabiegiem wysoce niepraktycznym⁷². Podobne rozwiązanie byłoby bardzo nietypowe zarówno dla Litwy (z owego okresu tylko w wileńskiej Ostrej Bramie mamy do czynienia z połaciami dachu skierowanymi do środka, obwiedzionymi attyką), jak i dla wzorców, którymi inspirowali się Ulrich i Crell *vel* Spinowski.

Z powyższego opisu wynika, że podobieństwa do architektury Słobit zrodziły się na etapie planu Ulricha, a z inicjatywy Janusza Radziwiłła. Niestety, bardzo niewiele wiadomo o architekcie⁷³. Jego nazwisko pojawia się w kontekście prac w Wilnie i współpracy z Constantinem Tencallą, z którym także kojarzone są formy z bocznymi pawilonami (pałace Kazanowskiego i Koniecpolskich-Radziwiłłów w Warszawie). Bernatowicz wymienia Ulricha jako budowniczego pracującego przy wznoszeniu wileńskiego pałacu Janusza Radziwiłła według projektu Tencalli (1612–1655). Zachowane boczne skrzydło pałacu przywodzi na myśl formy birzańkiego pałacu nie tylko poprzez wyższe o jedną kondygnację ryzality boczne czy sposób opracowania narożników, lecz także przez umieszczenie drzwi wejściowych na skrajnych osiach części centralnej. Sam Bernatowicz

przyznaje, że pałac wileński jest przykładem adaptacji koncepcji Pałacu Luksemburskiego (w literaturze podawanego jako przykład adaptacji traktatu Perreta)⁷⁴. Vladas Drėma przypisuje Ulrichowi również autorstwo kościoła św. Teresy w Wilnie⁷⁵.

TRAKTAT PERRETA I JEGO ZNACZENIE DLA ARCHITEKTURY KRĘGU KALWIŃSKIEGO

Zarówno sam Perret, jak i jego dzieło nie są szerzej znane w polskiej historii sztuki. Nigdy nie doczekał się on szerszego omówienia także w międzynarodowym środowisku⁷⁶. Skąpe informacje biograficzne oraz enigmatyczny, niejednoznacznie interpretowany traktat Perreta tłumaczą ograniczone zainteresowanie jego postacią⁷⁷. Choć celem niniejszego artykułu nie jest wyczerpujące omówienie stanowisk badawczych ani pełna rekonstrukcja sylwetki Perreta, konieczne jest przynajmniej szkicowe jej nakreślenie.

Jacques Perret (ok. 1540 – ok. 1620) pochodził z Chambéry w Sabaudii, gdzie wymieniony jest jako nauczyciel matematyki. Nie mamy informacji na temat jego wykształcenia, jednak pewne jest, że przebywał on

72. Ibid., s. 349–351.

73. Joannes Ulricus pojawia się w 1622 r. jako syndyk z Rygi, negocjujący w imieniu Szwedów z wysłannikami Krzysztofa Radziwiłła, jednak nie wiadomo, czy miał on jakiś związek z architektem. Zob. *Książca Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawy wojenne i polityczne 1621–1632* (Paryż: Biblioteka Polska, 1859), s. 398.

74. Tadeusz Bernatowicz, „Książęcy splendor w stolicy. Rezydencje i dobra Radziwiłłów w Wilnie XVI–XVIII wieku”, w: *Historia – konserwacja – rewitalizacja. Funkcjonowanie rezydencji regionu łódzkiego w kontekście doświadczeń europejskich. Prace dedykowane pamięci Profesora Leszka Kajzera*, red. Tadeusz Bernatowicz, Piotr Gryglewski, Krzysztof Stefański (Łódź: Katedra Historii Sztuki. Uniwersytet Łódzki, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2016), s. 17–40. Niektórzy litewscy historycy sztuki wręcz uważają Ulricha za architekta pałacu; zob. Indrė Kačinskaitė, „LDK barokinė dvaro sodyba: istorinio vaizdo retrospekcija”, *Kultūros paminklai* 19 (2015), s. 42. Udział Ulricha jako projektodawcy kwestionuje Anna Sylwia Czyż, która jednoznacznie przypisuje autorstwo Tencalli; zob. ead., *Pałace Wilna XVII–XVIII wieku* (Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”, 2021), s. 429–460; ead., „XVII a. Vilniaus rūmų architektūra – sintezės bandymas”, *Lietuvos istorijos metraštis* 52 (2020), s. 48, <https://doi.org/10.33918/25386549-202002002>.

75. Vladas Drėma, „Twórcy kościoła św. Teresy w Wilnie”, *Biuletyn Historii Sztuki* 38, nr 4 (1976), s. 297–298.

76. Do odkrycia Perreta przyczyniły się prace: Louis Hauteceur, *Histoire de l'Architecture classique en France*, t. 1 (Paris: Éditions A. et J. Picard, 1966), s. 9–15; Enea Balmas, „Jacques Perret. Architetto Riformato”, *Protestantesimo* 1 (1950), s. 15–34; ead., „La città ideale di Jacques Perret”, *Studi di Letteratura Francese* 2 (1969), s. 3–45; Patricia Marie O'Grady, „An Investigation into Jacques Perret's «Des fortifications et artifices. Architecture et perspective. c. 1601»” (rozprawa doktorska, University of Toronto, 1993).

77. Zob. Fabio Dacarro, „Jacques Perret: Visionary Architect, Practical Engineer, or Connoisseur? A Study on the Identity of a Controversial Figure of the 17th Century Through the Projects of His Fortified Towns”, *Architectural Research* 16, nr 4 (2014), s. 193–202, <https://doi.org/10.5659/AIKAR.2014.16.4.193>; Nicolas Westphal, „La place du temple dans un modèle de ville protestante: les propositions de Jaques Perret dans son traité *Des fortifications et artifices* (1601)”, *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 152 (2006), s. 363–374.

przez pewien czas w Genewie. Wiemy też, że był hugenockim konwertytą z katolicyzmu. W 1601 r. opublikował pierwsze wydanie traktatu *Des fortifications*, który pierwotnie miał ukazywać się w częściach⁷⁸. Publikacja zawiera dwadzieścia trzy ryciny autorstwa uznanego wówczas Thomasa de Leu i lakoniczne opisy Perreta. Większa część to przedstawienia fortyfikacji i plany miast idealnych, a poza nimi także świątynie, rezydencje szlacheckie i domy wiejskie. Sztuchy są niezwykle precyzyjne, plany budowli przedstawione w perspektywicznym ujęciu z lotu ptaka. Również aksjonometryczne są przekroje budynków, przypominające popularne ówczesne trójwymiarowe modele architektoniczne, do których można zajrzeć po zdjęciu dachu lub całej kondygnacji. Precyzyjne plany miast i ufortyfikowanych pałaców charakteryzują się niecodzienną, nieco fantastyczną ornamentyką, wyraźnie odmienną od rozwiązań dominujących w ówczesnej Europie. Nietypowość przedstawień oraz brak technicznych wskazówek realizacyjnych skłaniają niektórych badaczy do sformułowania tezy, że praca Perreta przedstawia architekturę, która miała nigdy nie powstać, a samo dzieło miało być przyjemne dla oka i rozbudzać fantazję czytelnika⁷⁹.

Ambicją Perreta nie było jednak stworzenie podręcznika pełnego zasad i wskazówek budowlanych, o czym pisał na początku swojego dzieła: „Ponieważ wiele już zostało napisane o zasadach geometrii, fortyfikacji, architektury i perspektywy, ja w książce tej nie zamieszczam żadnych, lecz jedynie ukazuję ich efekty” (*Pource que plus ieur sont escrit des principes de Geometrie, Fortifications, Architecture, & Perspective, Je n'en mets point en ce livre, ains seulement des effects d'iceux*)⁸⁰. Na harmonijnych planach równomierne rozłożenie przestrzeni tworzy utopijną wizję miasta idealnego, chronionego nie tylko przez fantazyjne mury fortyfikacji, lecz także – a może przede wszystkim – przez

Słowo Boże. Zabudowania są oplecione murowanymi fortyfikacjami i dodatkowym pierścieniem obronnym – cytatami z Psalmów w przekładzie hugenockiego teologa Théodore'a de Bèze⁸¹. Dzieło powstało przed rokiem 1598, kiedy to król Francji Henryk IV – któremu jest ono dedykowane – wydał edykt nantejski, kończący, przynajmniej do jego śmierci w 1610 r., krwawe i brutalne prześladowania francuskich kalwinistów. Zarówno O'Grady, Balmas, jak i Westphal przyznają, że traktat Perreta to propozycja miasta, świątyni czy pałacu kierowana w utopijnej oprawie do przedstawicieli wyznania reformowanego. Perret adresuje do nich swoje dzieło, choć czyni to w sposób pośredni – w tekście nie pojawia się bowiem ani imię Kalwina, ani termin „hugenoci”, ani jakiegokolwiek jednoznaczne odniesienie konfesyjne. Używa określenia „temple” na oznaczenie świątyń, unika natomiast słowa „église”. W niemieckim wydaniu, silnie zinterpretowanym przez redaktora, pojawia się już jednak termin „Kirche”, co sugeruje, że traktat mógł powstać jeszcze przed uznaniem praw hugenotów w 1598 r.

Des fortifications kreuje przestrzeń opartą na utopijnej wizji społeczeństwa: harmonijnego, zbudowanego na wspólnie akceptowanych, a nienarzuconych zasadach, w którym życie, praca i polityka mają swoje podstawy w Ewangelii. To idealistyczny obraz odizolowanej wyspy-państwa – takiej, jaką miała stać się Genewa, a w oczach Abrahama również kalwińskie Słobity, otoczone najpierw przez luterzańską szlachtę pruską, a później przez katolicką Rzeczpospolitą. Taką odcinającą się od otoczenia architekturę reprezentowały również Birze. Lestringant podkreśla, że utopia może funkcjonować w sąsiedztwie antyutopii, że nie jest destrukcyjna, ale konstruktywna⁸². Taka też jest architektura u Perreta – interpretuje, odcina się od rzymskich wzorców typowych dla papistów, ale

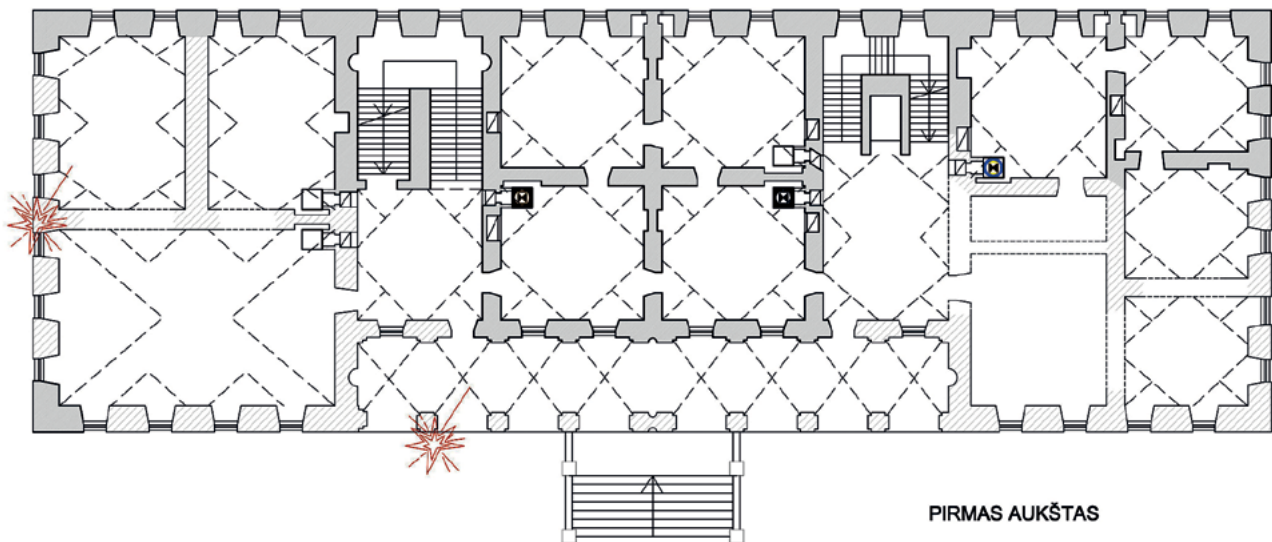
78. Westphal, „La place du temple dans un modèle de ville protestante”, s. 363.

79. Por. Dacarro, „Jacques Perret: Visionary Architect, Practical Engineer, or Connoisseur?”, s. 193–202.

80. Perret, *Des fortifications et artifices*, fol. 4.

81. Cytatów tych nie ma w wydaniu niemieckim. O ich znaczeniu w kontekście kalwińskiej kultury inskrypcji zob. Morgan Ng, „The Textual-Sonic Landscape of Jacques Perret's *Des Fortifications et Artifices*”, w: *The Funambulist Papers*, t. 1, red. Léopold Lambert (New York: punctum books, 2013), s. 82–91; id., „Collage, Architectural Inscription, and the Aesthetics of Iconoclasm in Jacques Perret's *Des fortifications et artifices (1601)*”, *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 45, nr 3 (2015), s. 573–594, <https://doi.org/10.1215/10829636-3149179>.

82. Zob. Frank Lestringant, „Huguenots en Utopie, ou Le genre utopique et la Réforme (XVIe – XVIIIe siècles)”, *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, nr 146 (2000), s. 253–306.

10 Pałac w Birżach, inwentaryzacja architektoniczna ruin, rzut przyziemia, oprac. Evaldas Purlys. Repr. wg Purlys, „Birżų pilies statinių architektūra ir jos raida”, s. 356

jednocześnie nie jest osadzona w próżni i wykorzystuje dotychczasowe dokonania⁸³. Dlatego nie jest zaskoczeniem, jak wiele wspólnych wzorców znajdziemy w dziełach innych hugenotów, jak Philibert de L'Orme⁸⁴ czy przede wszystkim du Cerceau, z którego Perret obficie czerpał inspiracje. Znajdziemy także nawiązania do Serlia, jak również echa włoskiej architektury willowej, którą z pewnością Sabaudczyk znał z autopsji⁸⁵. Jak uważa Enea Balmas, zgodnie z mentalnością i kulturą swojej epoki nie szukał oryginalności za wszelką cenę i unikał doktrynerstwa⁸⁶.

Niewiele budowli świeckich zostało zidentyfikowanych w dotychczasowej historii sztuki jako zainspirowane wzorami Perreta. Wynika to nie z braku popularności wzornika, który wszak doczekał się kilku wydań, lecz z niewielkiego dotychczas zainteresowania nim wśród badaczy architektury. O'Grady wskazuje dwa pałace zaprojektowane przez Salomona de Brosse'a, wnuka Jacques'a Androueta du Cerceau, jako

przykłady realizacji inspirowanych traktatem Perreta: niezachowany pałac w Blérancourt (1614) oraz Pałac Luksemburski w Paryżu (1615–1631). Zdaniem Georga Skaleckiego jedynym znanym przykładem recepcji konceptów architektonicznych Perreta w granicach Rzeszy Niemieckiej pozostaje zamek w Schwanningen w Bawarii, wzniesiony w 1609 r. dla pułkownika Unii Protestantckiej Johanna Philippa Fuchs von Bimbach, zniszczony w XIX w. (il. 10)⁸⁷.

Ten sam projekt z folio 20, który Skalecki identyfikował dla Schwanningen, posłużył Abrahamowi zu Dohna (il. 11). Perret określił rezydencje ze sztychów jako „dwie budowle średniej wielkości” (*deux moyens bastiments*)⁸⁸. Ze szkicu zaczerpnięto jedynie projekt korpusu głównego, bez bocznych galerii i pawilonów. Najważniejsze cechy przeniesione do Słobit to rzut na planie spłaszczonej litery H, dwa wejścia rozmieszczone na skraju centralnej części korpusu, tuż przy ryzalitach, oraz dwie dwubiegowe klatki schodowe. W projekcie

83. Por. William A. Dyrness, *The Origins of Protestant Aesthetics in Early Modern Europe. Calvin's Reformation Poetics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).

84. Trzeba zaznaczyć, że de L'Orme nigdy nie został jednoznacznie zidentyfikowany jako kalwinista, jednak jego wybujały manieryzm, szczególnie widoczny w realizacji zniszczonego w czasie rewolucji francuskiej pałacu w Saint-Maur, skłonił Catharine Randall do uznania go za czołowego architekta hugenockiego. Zob. ead., *The Aesthetics of Calvinism in Early Modern Europe* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999), s. 80.

85. Co jest częstą przyczyną szukania w wielu realizacjach powiązanych z traktatem Perreta wzorców włoskich z pominięciem roli, jaką jego autor odegrał jako pośrednik i interpretator.

86. Balmas, „La città ideale di Jacques Perret”, s. 33.

87. Georg Skalecki, *Deutsche Architektur zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Der Einfluss Italiens auf das deutsche Bauschaffen* (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 1989), s. 93.

88. Perret, *Des fortifications et artifices*, fol. 20.

wstępnym Abrahamą, analogicznie do Perreta, również sala reprezentacyjna zajmowała centralną część korpusu (choć w Słobitach planowana była od początku na drugiej kondygnacji). Niezależnie od obecnych w projekcie zapożyczeń z dzieł du Cerceau (il. 12) czy Hansa Vredemana de Vriesa, to właśnie *Des fortifications et artifices* Perreta wyznaczył ideowy rdzeń słobickiej rezydencji i przesądził o jej charakterze. Pozwala to umieścić dzieło Abrahama z Dohna wśród najważniejszych przykładów architektury europejskiej, w której świadomie wykorzystano myśl traktatu protestanckiego teoretyka. Dla Abrahama dom miał być pomnikiem, ale też manifestem jego wieloletniej służby ideałom wyznania reformowanego. Wierności idei religijnej z pewnością towarzyszyło również zainteresowanie tym, co było mu najbliższe, co kolportowano w jego kręgach towarzyskich, o czym rozmawiano wśród kalwińskich intelektualistów. Podobnie było w przypadku zamku w Unterschwaningen, którego właściciel był również gruntownie wykształconym humanistą, interesującym się wznoszeniem fortyfikacji i architekturą.

Kilkoro polskich badaczy, ze Zbigniewem Banią na czele, odnalazło architekturę inspirowaną traktatami Perreta również na terenie Rzeczypospolitej. Są to przede wszystkim układy urbanistyczne w Brodach

(1630–1650) i pałac w Podhorcach (1634–1640) – obydwa należące do Konięcpolskich⁸⁹. Pałac Radziwiłłów w Birzach – obiekt szeroko opisywany w polskiej literaturze naukowej – nie był dotąd wiązany z Perretem⁹⁰.

PODSUMOWANIE

Nie znaleziono dowodów, by w bibliotece radziwiłłowskiej znajdował się traktat Perreta, lecz z pewnością znał go Józef Naronowicz-Naroński, pracujący dla Janusza jako mierniczy i kartograf, autor polskiego traktatu dla architektów, w którym znajdowały się kopie sztychów Tohmasa de Leu⁹¹. Inspiracje dla pałacu w Birzach są jednak ewidentne. Rodzi się przy tym pytanie o ideologiczne przesłanki wyboru takiej formy architektonicznej. W 1. połowie XVII w. Radziwiłłowie – jako przedstawiciele i gorliwi głosiciele wyznania reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim – znajdowali się w gronie dysydentów, podobnie jak Dohnowie w Prusach. Forma architektoniczna pałacu była zatem wyrazem przynależności do kalwińskiej wspólnoty. Zgodnie z duchem myśli Kalwina ewangelicy reformowani tworzyli swoje enklawy zgodnie z ideą społeczeństwa idealnego, ale nie poprzez aktywną walkę z innowiercami, która w przypadku i Dohnów, i Radziwiłłów miałyby niekorzystne konsekwencje. Manifestacja poprzez

89. Zob. Zbigniew Bania, „Pałac w Podhorcach”, *Rocznik Historii Sztuki* 13 (1981), s. 97–170; id., *Sibi, suisque et Patriae ornamento. Fundacje artystyczne Konięcpolskich w XV–XVII wieku* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021); Olha Tikhonova, „Understanding of Bastion Castles in the XVII Century in Galicia Region (Ukraine, Poland)” (rozprawa doktorska, University of Lisbon, 2020), <https://repositorio.ulisboa.pt/entities/publication/f065d9f6-c893-4875-9b33-6f36bb1ea26a>. W przyszłości należałoby też przeanalizować architekturę warszawskiego pałacu Konięcpolskich.

90. Eustachy Tyszkiewicz, *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacyi* (Petersburg: [s.n.] 1869); Andrzej Ciechanowiecki, „Z dziejów budowy zamku w Birzach”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 4, nr 1–2 (1959), s. 43–64; Tomasz Wasilewski, „Budowa zamku w Birzach w latach 1586–1654”, w: *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, red. Zbigniew Bania et al. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988), s. 263–272; Krzysztof Kossarzecki, „Fortece i zamki radziwiłłowskie w XVII–XVIII w. na podstawie zachowanych archiwaliów w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów”, *Miscellanea Historico-Archivistica*, nr 15–16 (2008–2009), s. 53–67; Jarosław Zawadzki, „Jak Krzysztof Radziwiłł (1585–1640) dwory i zbory budował. Uwagi do organizacji prac budowlanych w dobrach magnackich na Litwie w 1. połowie XVII wieku. Część I–II”, *TECHNE. Seria Nowa*, nr 9 (2022), s. 41–78. <https://doi.org/10.18778/2084-851X.13.04>; nr 10 (2022), s. 11–68, <https://doi.org/10.18778/2084-851X.14.02>.

91. Zob. *Optica lubo perspectiva to iest opisanie nauk widzenia albo przozoru w obaczeniu wszelkich rzeczy wymalowania y własney postaci wyrażenia także osobliwie architectura militaris to iest budownictwo woienne... potem architectura civilis – budownictwo pałacowe, z osobna tablice nazwisk wszystkich nauk matematycznych... z tłumaczeniem z łacińskiego na polskie na ostatku przydana raddologia albo prędkorachunkowy sposób arithmetici...: to wszystko wzięto z różnych autorów, z wielą przydatków y z doświadczenia samego napisano przez Jozepha Naronowicza Narońskiego, którego ręką rysowane y pisane A. D. 1659 Junii 3 skończono*, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Rękopisów, nr inw. 106.

architekturę była jednym ze sposobów afirmacji wyznawanych idei. Słobity były w latach 20. XVII w. nie tylko siedzibą rodu, lecz także manifestacją jego polityczno-ekonomicznego sukcesu – architektonicznym monumentem wzrastającej potęgi Dohnów. Janusz Radziwiłł, postać kontrowersyjna, przedstawiana w literaturze jako zdrajca Rzeczypospolitej, dumny i bezwzględny intrygant, był z pewnością indywidualistą przekonanym o swojej wyjątkowości, co mogło znaleźć wyraz również w jego spuściźnie kulturowej. Postawa opozycyjna wobec otoczenia, nacechowana niezależnością i przekorą, z domieszką wysokich ambicji, była wspólna dla Dohnów i Radziwiłłów.

U Radziwiłłów w grę wchodziła silna potrzeba odrębności i przekonania o wyższości księcia nad państwowym aparatem administracyjnym. Jak pisze Andrzej Rykała, kalwinizm w 2. połowie XVI w. trafił w Polsce na podatny grunt, gdyż w przeciwieństwie do luteranizmu nie zakładał całkowitego posłuszeństwa wobec władcy i pozwalał na tworzenie enklaw wyznaniowych, które były łatwe do podporządkowania magnaterii. Tym samym kalwinizm dawał możliwość realizacji autonomicznych ambicji⁹².

Nie zachowała się korespondencja Janusza Radziwiłła dotycząca budowy rodowych pałaców, nie wiadomo więc, jaki wpływ miał fundator na projekt Ulricha⁹³. Nie wykazywał on też bardzo silnego zaangażowania w sprawy wyznaniowe, chociaż zawsze interweniował, gdy zagrożona była wolność wiary. Z pewnością nie był humanistą formatu Abrahama, jednak wykazywał skłonność do zajmowania się malarstwem i rysunkiem⁹⁴. W świetle obecnego stanu badań fundacja birżańska nie jest tak klarowna w swojej genezie, jak słobicka, może być to jednak przyczynkiem do głębszych badań nad rolą kalwinizmu w architekturze. W połowie XVII w. decydujący głos należał zazwyczaj do fundatora, lecz rolę w dostarczeniu wzorca mógł mieć również budowniczy Ulrich. Należy również brać pod uwagę możliwy

udział Tencalli, którego projekty w Podhorcach i Warszawie świadczą o jego znajomości traktatów Perreta i du Cerceau.

Chociaż przy obecnym rozpoznaniu problematyki możemy mówić jedynie o podobieństwie pomiędzy Słobitami Dohnów i Birzami Radziwiłłów wyrosłym na fundamentach wspólnego wyznania, funkcjonowania w tym samym środowisku i kręgach europejskiej arystokracji, a nie o bezpośrednich wpływach, to docieklivość naukowa nakazuje postawić pytanie o kontakty między obydwoma rodami. Istniały one pomiędzy Radziwiłłami oraz Fabianem i Abrahamem zu Dohna: wiemy ze źródeł o relacjach z Januszem Radziwiłłem (1579–1620), przyrodnim bratem Krzysztofa II Radziwiłła i ojcem Bogusława Radziwiłła. Wizytował on Karwiny przynajmniej raz – w 1613 r.⁹⁵ Bogusław, następca Janusza na Birzach, był w latach 1657–1669 namiestnikiem w Prusach Książęcych, dlatego jego kontakty z Dohnami nie podlegają wątpliwości.

W pierwszej połowie XVII w. zarówno Dohnowie, jak i Radziwiłłowie należeli do obozu opozycji: Fabian i Abraham zu Dohna spotykali się z niechęcią zarówno ze strony pruskiej szlachty, sprzeciwiającej się ich działaniom na rzecz unii Prus Książęcych z Brandenburgią i wykorzystującej ich kalwinizm jako wygodny pretekst do oskarżeń, jak i ze strony Anny Pruskiej, elektorskiej małżonki, dla której ich wyznanie – w kontrze do jej gorliwego luteranizmu – stanowiło istotny powód wrogości. Janusz i Bogusław Radziwiłłowie, którzy w 1655 r. podpisali układ w Kiejdanach i oddali Wielkie Księstwo Litewskie pod protekcję Szwecji, postrzegani są do dziś jako zdrajcy Rzeczypospolitej. W biografii Janusza Henryk Wisner słusznie wskazuje na jego działalność mającą celu przede wszystkim ochronę praw i interesów litewskich, a także walkę z próbami ograniczeń swobód wyznaniowych, co powodowało, że „nie miał przyjaciół politycznych wśród magnatów i to zarówno w Koronie, jak i w Wielkim Księstwie Litewskim”⁹⁶.

92. Andrzej Rykała, „Uwarunkowania geograficzno-polityczne oraz społeczne genezy i rozprzestrzeniania się protestantyzmu w Polsce”, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, nr 10 (2009), s. 61–87.

93. Henryk Wisner, *Janusz Radziwiłł (1612–1655). Wojewoda wileński. Hetman wileński* (Warszawa: Wydawnictwo Mada, 2000), s. 236.

94. W Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku został znaleziony zbiór szkiców i rysunków, których autorstwo przypisano Januszowi Radziwiłłowi; zob. Микола А. Волкаў, Кірыя І. Карлюк, „Абрысы розныя”. *Малюнкі і чарцяжы гетмана Януша Радзівіла* (Мінск: Беларусь, 2020).

95. Chroust, *Abraham von Dohna*, s. 83.

96. Wisner, *Janusz Radziwiłł (1612–1655)*, s. 221.

Jednocześnie oba rody łączyło wspólne, wcale nie tak liczne, europejskie środowisko kalwińskie. Efektem tego jest powstanie architektury dysydenckiej, manifestującej swoją ideową odmienność i jednocześnie pionierskiej w swoim regionie.

Na zakończenie warto wspomnieć o jeszcze jednym podobieństwie pomiędzy Abrahamem zu Dohna a Januszem Radziwiłłem. Obaj nie doczekali się męskiego potomka i obaj mieli świadomość, że ich własna linia nie odegra w przyszłości pierwszoplanowej roli w dziejach rodu. Przekonanie to sprzyjało koncentracji na

fundacjach o charakterze trwałym i reprezentacyjnym, w szczególności na rezydencjach, które miały pełnić funkcję pomnika i pamiątki po fundatorze (co Abraham zu Dohna wyraził zresztą wprost). Umierający w 1655 r. Janusz Radziwiłł nie mógł przewidzieć, że jego jedyna córka poślubi Bogusława Radziwiłła. Paradoksem sinusoidalnego biegu dziejów jest, że w roku 1704 r., gdy Birze zostały wysadzone przez wojska szwedzkie, w Słobitach rozpoczęto wielką przebudowę, a w latach 70. XX w., gdy pałac Radziwiłłów powstawał z ruin, pałac Dohnów w zapomnieniu zamieniał się w gruzowisko.

BIBLIOGRAFIA

- Andermann, Kurt. „Adelsfehde zwischen Recht und Unrecht. Das Beispiel der Dohna-Fehde”. W: *Die Familie von Büna. Adels herrschaften in Sachsen und Böhmen vom Mittelalter bis zur Neuzeit*, redakcja Matthias Schattkowsky, 151–166. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2008.
- Balmas, Enea. „La città ideale di Jacques Perret”. *Studi di Letteratura Francese* 2 (1969): 3–45.
- Balmas, Enea. „Jacques Perret. Architetto Riformato”. *Protestantesimo* 1 (1950): 15–34.
- Bania, Zbigniew. „Pałac w Podhorcach”. *Rocznik Historii Sztuki* 13 (1981): 97–170.
- Bania, Zbigniew. *Sibi, suisque et Patriae ornamento. Fundacje artystyczne Koniecpolskich w XV–XVII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021.
- Bernatowicz, Tadeusz. „Książęcy splendor w stolicy. Rezydencje i dobra Radziwiłłów w Wilnie XVI–XVIII wieku”. W: *Historia – konserwacja – rewitalizacja. Funkcjonowanie rezydencji regionu łódzkiego w kontekście doświadczeń europejskich. Prace dedykowane pamięci Profesora Leszka Kajzera*, redakcja Tadeusz Bernatowicz, Piotr Gryglewski, Krzysztof Stefański, 17–40. Łódź: Katedra Historii Sztuki. Uniwersytet Łódzki, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2016.
- Bock, Sabine. *Herrenhäuser. Entwicklung eines Bautypes im Ostseeraum. 2. Die Anfänge*. (Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2023).
- Bömelburg, Hans-Jürgen. „Lojalność w protestancko-kalwińskiej rodzinie stanu panów w Prusach Książęcych. Trzy pokolenia rodziny Dohnów (1540–1625)”. W: *Panorama lojalności. Prusy Królewskie i Prusy Książęce w XVI wieku*, redakcja Agnieszka Skolimowska, 46–62. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2001.
- Borkowski, Heinrich. „Die ehemalige Bibliothek der Reichsburggrafen und Grafen zu Dohna in Mohrungen”. *Altpreussische Monatsschrift* 35 (1898): 309–313.
- Chroust, Anton. *Abraham von Dohna. Sein Leben und sein Gedicht auf den Reichstag von 1613*. München: Verlag der K. B. Akademie der Wissenschaften, 1896.
- Chroust, Anton. „Die Bibliothek des Prinzen Moritz von Oranien”. *Oud Holland* 15, nr 1 (1897): 11–23.
- Ciechanowiecki, Andrzej. „Z dziejów budowy zamku w Birzach”. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 4, nr 1–2 (1959): 43–64.
- Dacarro, Fabio. „Jacques Perret: Visionary Architect, Practical Engineer, or Connoisseur? A Study on the Identity of a Controversial Figure of the 17th Century Through the Projects of His Fortified Towns”. *Architectural Research* 16, nr 4 (2014): 193–202. <https://doi.org/10.5659/AIKAR.2014.16.4.193>.
- zu Dohna, Lothar. *Die Dohnas und ihre Häuser. Profil einer europäischen Adelsfamilie*, t. 2. Göttingen: Wallstein Verlag GmbH, 2013.
- Dohna, Siegm. *Die Dohna's. Aufzeichnungen über die Vergangenheit der Familie Dohna. Theil I*. Berlin: [s.n.], 1877.
- Dréma, Vladas. „Twórcy kościoła św. Teresy w Wilnie”. *Biuletyn Historii Sztuki* 38, nr 4 (1976): 297–298.
- Dybaś, Bogusław. *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.
- Dyrness, William A. *The Origins of Protestant Aesthetics in Early Modern Europe. Calvin's Reformation Poetics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Grommelt, Carl. „Bauten und Baugeschichte”. W: Carl Grommelt, Christine Mertens, *Das Dohnasche Schloss Schlobitten in Ostpreussen*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1962.
- Grommelt, Carl. *Die ostpreussische Bauverwaltung im Anfange des 18. Jahrhunderts und der königlich preussische oberländische Landbaumeister und Landmesser Johann Caspar Hindersin. Ein Beitrag zur Baugeschichte der Provinz Ostpreußen*. Allenstein: W.E. Harich, 1922.
- Hauteceœur, Louis, *Histoire de l'Architecture classique en France*, t. 1. Paris: Éditions A. et J. Picard, 1966.
- Kačinskaitė, Indrė. „LDK barokinė dvaro sodyba: istorinio vaizdo retrospekcija”. *Kultūros paminklai* 19 (2015): 35–56.

- Kossarzecki, Krzysztof. „Fortece i zamki radziwiłłowskie w XVII–XVIII w. na podstawie zachowanych archiwaliów w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów”. *Miscellanea Historico-Archivistica*, nr 15–16 (2008–2009): 53–67.
- Krollmann, Christian. „Dohna Achatius”. W: *Altpreußische Biographie*, t. 1, redakcja Christian Krollmann, 140. Königsberg: Gräfe und Unzer, 1941.
- Krollmann, Christian. *Die Selbstbiographie des Burggrafen Fabian zu Dohna (1550–1621) nebst Aktenstücken zur Geschichte der Sukzession der Kurfürsten von Brandenburg in Preußen aus dem fürstlich dohnaschen Hausarchive zu Schlobitten*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1905.
- Lestringant, Frank. „Huguenots en Utopie, ou Le genre utopique et la Réforme (XVIe – XVIIIe siècles)”. *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français*, nr 146 (2000): 253–306.
- von Lorck, Carl E. L. *Landschlösser und Gutshäuser in Ost- und Westpreußen*. Frankfurt am Main: Verlag Wolfgang Weidlich, 1972.
- Maksymowicz, Anitta. „Abraham Scultetus (1566–1625) – teolog z Zielonej Góry”. *Studia Zielonogórskie* 15 (2009): 277–285.
- Müller-Bohn, Hermann. *Die Denkmäler Berlins in Wort und Bild*. Berlin: Globus Verlag, 1905.
- Ng, Morgan. „Collage, Architectural Inscription, and the Aesthetics of Iconoclasm in Jacques Perret’s *Des fortifications et artifices (1601)*”. *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 45, nr 3 (2015): s. 573–594. <https://doi.org/10.1215/10829636-3149179549-574>.
- Ng, Morgan. „The Textual-Sonic Landscape of Jacques Perret’s *Des Fortifications et Artifices*”. w: *The Funambulist Papers*, t. 1, redakcja Léopold Lambert, 82–91. New York: punctum books, 2013.
- Nowak, Zenon, i Annegret Pohl. *Das Schulprogramm des Grafen Abraham von Dohna für Mohrungen vom Jahre 1625*. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2003.
- Oestereich, Gerhard. „Calvinismus, Neustoizismus und Preußentum”. W: *Moderne Preussische Geschichte 1648–1947. Eine Anthologie*, redakcja Otto Büsch, Wolfgang Neugebauer, 1285–1286. Berlin: Walter de Gruyter, 1981.
- Pinkus, Stasys. „Biržų pilis”. W: *Lietuvos pilys*, redakcja Juozas Jurginis, 245–276. Vilnius: Mintis, 1971.
- Pinkus, Stasys. *Biržų pilis*. Vilnius: Mintis, 1986.
- Press, Volker. „Das Haus Dohna in der europäischen Adelsgesellschaft des 16. und 17. Jahrhunderts”. W: *Reformatio et reformationes. Festschrift für Lothar Graf zu Dohna zum 65. Geburtstag*, redakcja Andreas Mehl, Wolfgang Christian Schneider, 371–402. Darmstadt: Technische Hochschule Darmstadt, 1989.
- Purlys, Evaldas. „Biržų pilies statinių architektūra ir jos raida”. *Acta Academiae Artium Vilmensis*, t. 97 (2020): 304–378. <https://doi.org/10.37522/aaav.97.2020.42304-378>.
- Roloff, Hans-Georg. „Abraham Burggraf zu Dohna – Ein ostpreußischer Dichter zu Beginn des 17. Jahrhunderts”. W: *Kulturgeschichte Ostpreussens in der Frühen Neuzeit*, redakcja Klaus Garber, Marian Komorowski, Albrecht E. Walter, 815–942. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001.
- Rzempołuch, Andrzej. „Architektura dworska w Prusach Książęcych i na Warmii. Studium genezy i odrębności”. *Roczniki Humanistyczne* 50, z. 4 (2002): 197–248.
- Schellhorn, Hildebert. *Bücher-Verzeichniss der Majorats-Bibliothek von Schlobitten*. Berlin: Gedruckt bei Julius Sittenfeld, 1858.
- Schmidt, Hans Georg. *Fabian von Dohna*. Halle: Max Niemeyer, 1897.
- Skalecki, Georg. *Deutsche Architektur zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Der Einfluss Italiens auf das deutsche Bauschaffen*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 1989.
- Tazbir, Janusz. „Bracia polscy w służbie Radziwiłłów w XVII w.”. *Miscellanea Historico-Archivistica* 3 (1989): 141–158.
- Tikhonova, Olha. „Understanding of Bastion Castles in the XVII Century in Galicia Region (Ukraine, Poland)”. Rozprawa doktorska, University of Lisbon, 2020.
- Tyszkiewicz, Eustachy. *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacji*. Petersburg: [s.n.], 1869.
- Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg. Erster Theil (962–1357)*. Redakcja Paul Kehr. Halle: Druck und Verlag von Otto Hendel, 1899.
- Voigt, Johannes. „Des Grafen Christoph des Ältern von und zu Dohna Hof- und Gesandtschaftsleben”. W: *Historisches Taschenbuch*, redakcja Friedrich von Raumer, 1–168. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1853.
- Volkau, Mikola A., i Kiryl I. Karlyuk. „*Abrysny roznyya. Malyunki i chartsyazhy hyetmana Yanusha Radzivila Yanusha Radzivila*”. Minsk: Byelarus’, 2020.
- Westphal, Nicolas. „La place du temple dans un modèle de ville protestante: les propositions de Jaques Perret dans son traité *Des fortifications et artifices (1601)*”. *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français* 152 (2006): 363–374.
- Wisner, Henryk. *Janusz Radziwiłł (1612–1655). Wojewoda wileński. Hetman wileński*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2000.
- Zawadzki, Jarosław. „Jak Krzysztof Radziwiłł (1585–1640) dwory i zbory budował. Uwagi do organizacji prac budowlanych w dobrach magnackich na Litwie w 1. połowie XVII wieku. Część I”. *TECHNE. Seria Nowa*, nr 9 (2022): 41–78. <https://doi.org/10.18778/2084-851X.13.04>.
- Zawadzki, Jarosław. „Jak Krzysztof Radziwiłł (1585–1640) dwory i zbory budował. Uwagi do organizacji prac budowlanych w dobrach magnackich na Litwie w 1. połowie XVII wieku. Część II”. *TECHNE. Seria Nowa*, nr 10 (2022): 11–68. <https://doi.org/10.18778/2084-851X.14.02>.

A Sanctuary in the Peripheries. Palaces in Słobity and Birże as Examples of Calvinist Families' Architecture by Hubert L. Baumann

The article addresses the issue of residential architecture in Ducal Prussia and the Grand Duchy of Lithuania in the first half of the 17th century, focusing on two examples of aristocratic residences: the Dohn Palace in Słobity (German: Schlobitten) and the Radziwiłł Palace in Birże (now Biržai, Lithuania). Both complexes were founded by members of Evangelical Reformed families: Abraham zu Dohna and Janusz Radziwiłł, respectively, and are an expression of their religious, social and political identity in the context of Lutheranism and Catholicism, which were dominant in the region.

The first part of the article presents the origins and growth of the zu Dohna family, with particular emphasis on the activities of Fabian and Abraham zu Dohna, who played a significant role in the conversion of Prince John Sigismund Hohenzollern to Calvinism and in consolidating the political position of their own family. The work and activities of Abraham, an intellectual, soldier and designer, who in the years 1621–1624 developed the design for the residence in Słobity, are analysed in detail. His palace, preserved in a unique collection of architectural drawings, is an original combination of modern spatial, technological and ideological solutions. Solutions unique in the region, such as two-flight staircases, a sewage system, a separate library pavilion and an entrance positioned non-axially, testify to the modernity of the architectural concept and its ideological foundation.

The second part is devoted to an analysis of the palace complex in Birże, whose creation is attributed to a multi-stage building process initiated by Janusz Radziwiłł and continued by his son Bogusław. Architects Jan Ulrich and Teofil Crell-Spinowski played a key role in the implementation of the project. Archaeological, inventory and source research (mainly Lithuanian) made it possible to reconstruct the form of the palace and to identify a number of analogies with the zu Dohna residence. Among the latter, the most important are the H-shaped layout, the arrangement of the staircases, the absence of a central entrance, and the layout of ceremonial halls being functionally connected with the *avant-corps* arrangement. Despite the differences in style (as the architectural costume of the Birże residence was closer to Italian models), spatial and ideological analogies are too numerous to be considered accidental.

In the third part of the article, the author focuses on Jacques Perret's treatise *Des fortifications et artifices*, published in 1601, which served the Calvinist elite as a *sui generis* ideological spatial model. This work, consisting of engravings depicting ideal cities, temples and residences, was a manifesto of an Evangelical Reformed vision of the world, based on harmony, spatial order and biblical values. Although containing no technical details, Perret's treatise offered a set of architectural forms with a strong symbolic weight, addressed to the educated Protestant elite. An analysis of the design of the palace in Słobity shows that Abraham zu Dohna adopted the model from one of Perret's engravings almost literally, which makes his residence one of the most complete examples of the reception of this concept in Central Europe. The design of the palace in Birże also bears traces of inspiration derived from Perret's treatise, which was indirectly present in the intellectual milieu of the Radziwiłł family through the architects, cartographers and engineers working for Janusz and Bogusław.

In the conclusion of the article, the author points to biographical and ideological similarities between the founders of both residences. Both Abraham zu Dohna

and Janusz Radziwiłł were members of families that stood in religious and political opposition to dominant trends of their regions. Both founders treated architecture as a form of manifestation of their beliefs: an affirmation of their own identity and connection to the community rather than a mark of opposition to other faiths. For this reason, the palaces in Słobity and Birże emerge as “sanctuaries”, physical and spiritual spaces where the idea of a Calvinist community operating in conditions of exclusion and mistrust gained a material presence. In the light of analyses carried out thus far, the author proposes including both residences in a broader discourse on denomination-related architecture and its ideological dimension in the early-modern era, as well as expanding the research on the presence of theoretical treatises in the material culture of peripheral regions. The article brings a new perspective to research on Protestant heritage in Central and Eastern Europe, presenting architecture as an important vehicle and expression of denominational identity.

BIOGRAPHICAL NOTE

Dr Hubert Ludomir Baumann is a historian of art, an assistant professor at the Institute of Art History of the University of Gdańsk. His research interests include medieval and early-modern architecture with special focus on the former East Prussia, the history of architectural thought, and Protestant art.

NOTA BIOGRAFICZNA

Dr Hubert Ludomir Baumann – historyk sztuki, adiunkt w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego. Jego zainteresowania badawcze obejmują architekturę średniowieczną i nowożytną ze szczególnym uwzględnieniem dawnych Prus Wschodnich, historii myśli o architekturze oraz sztuki protestanckiej.